НАЈТЕЖИ ГУБИЦИ БЕОГРАДСКИХ ОСЛОБОДИЛАЧКИХ ОРГАНИЗАЦША

Септембра—октобра 1941. наступили су тешки дани за све ослободилачке организације у Београду. С једне стране недићевске власти су постепено, уз немачку помоћ, донекле учврстиле своје управне и полицијске органе и оспособиле се за борбу против ослободилачког покрета. Уз њих су четници, с благонаклоном подршком окупационих органа, ширили своју пропаганду и уверавали становништво да је „прерано за акцију", да је „акција лудост која ће коштати српски народ", а да „комунисти управо хоће уништење Срба" итд. Најзад, ту су знатно појачане немачке војне и полицијске снаге.

С друге стране, за народноослободилачки покрет у Београду веома тешке последице имала је поменута провала коју је пред полицијом извршио Ратко Митровић. То није био обичан слабић који је попустио услед мучења у полицијској истрази. Био је то провалник и издајник великог формата. На почетку своје издајничке службе полицији он је покушавао да омогући хватање највиших партијских руководилаца, Тита, Ранковића, Милутиновића и других. Када полицији то није пошло за руком, Ратко Митровић јој је открио имена већег броја партијских функционера, адресе илегалних станова и склоништа за које је знао и разне тајне технике партијског рада.

Услед ове издаје Партија није само изгубила велик број својих бораца и руководилаца, дивних револуционара. Најтежи ударац Партији, а посебно партијској организацији у Београду, Ратко Митровић је задао тиме што је полицијске органе упознао са системом и методама илегалног рада, са организационом структуром партијске организације, с начином одржавања веза између основних организација и руководстава, с радом комуниста у разним масовним организацијама и удружењима, са системом рада партијске технике итд. Уз Митровићеву помоћ полиција је могла у детаље да разради план борбе против илегалних организација у граду и да створи читав систем убацивања провокатора у партиј-

ске и скојевске организације, што је током рата имало далекосежне тешке последице.

Разумљиво је онда зашто је Специјалној полицији и Гестапоу, у једном релативно кратком року, у другој половини септембра и почетком октобра 1941, непрекидним систематским рацијама и претресима појединих делова града, пошло за руком да ухапси велик број београдских партијских и скојевских руководилаца. Специјална полиција и Гестапо успели су тада да открију и униште цео Месни комитет КПЈ за Београд и готово читав београдски Месни комитет СКОЈ-а.

Уочи ове провале Месни комитет КПЈ радио је у саставу: Милош Матијевић Мрша, као секретар, Ђуро Стругар, Вукица Митровић, Давид Пајић, Душан Грубач, Саво Стијепић и Лука Шунка, као секретар Месног комитета СКОЈ-а. У другој половини септембра били су прво ухапшени Душан Грубач, Саво Стијепић и Лука Шунка. Грубач је брзо попустио у мучењима и 1. октобра, заједно с агентима, дошао је у Виноградску улицу, где је требало да се нађе са Вукицом Митровић и Давидом Пајићем. Не знајући да је Грубач ухапшен, Вукица и Давид су дошли на састанак с Грубачем. Чим су их приметили, притајени агенти су насрнули да их ухвате. Давид Пајић је том приликом револвером пружио оружани отпор, али су га агенти убили на самој улици. Вукица Митровић била је рањена и тако одведена у затвор.

Полиција је затим сазнала да се у Мокролушкој улици, у згради званој „Перивој", скрива Милош Матијевић Мрша. Почетком октобра, једне ноћи, опколила је ову кућу и ухапсила Матијевића. Члан ЦК СКОЈ-а Милан Радосављевић Абаз[1]), који се такође скривао у тој кући, успео је преко крова да се пребаци у суседно двориште и кроз неке кукурузе да полицији завара траг. Неколико дана касније Ђуро Стругар је улетео у полицијску заседу и такође био ухваћен.

Тако су се сви чланови Месног комитета КПЈ за Београд нашли у рукама полиције.

Поменутом провалом био је откривен такође Месни комитет СКОЈ-а. После хапшења Луке Шунке, полиција је брзо ухапсила Павла Лабата и Божу Стаменковића. Једино су Марко Никезић и Милан Чортан[2]) успели да избегну

Милан Радосављевић Абаз, радник, био је 1941—1942. члап Бироа ЦК СКОЈ-а. После једног самовољног поступка био је кажњен искључењем из ЦК СКОЈ-а и Партије, те се борио као борац у II пролетерској бригади. Погинуо је у борби 1943. године.

*) Јуна 1941. у МК СКОЈ-а био је кооптиран *Милан Чортан,* трговачки помоћник, секретар РК СКОЈ-а у рејону „Центар". Чортан је и сам учествовао у великом броју акција и био је један од организатора ударне групе. Септембра 1941. пребачен је у Први шумадијски партизански одред, где се истакао храброшћу у многим борбама. Погинуо је у једном сукобу са непријатељем 1943.

хапшење, а Марија Рачки је децембра 1941. такође била ухапшена и касније стрељана.

У појачаним полицијским трагањима и рацијама наставио се тих дана ланац хапшења, па је истовремено био ухваћен известан број секретара и чланова рејонских комитета Партије и СКОЈ-а и других партијских и скојевских активиста.

Оцењујући ове губитке Партије, Тито је октобра 1941. године, са ослобођене територије, писао у Београд Спасенији Бабовић и Благоју Нешковићу:

> „Несумњиво, последњи ударци које нам је нанео непријатељ у Београду, представљату за нашу Партију, а нарочито за организацију у Србији, тешке и ненадокнадиве губитке. Страшна је и помисао о нестанку толиког броја наших најбољих руководилаца, заправо у борби прекаљених и Партији најоданијих другова. Мрски злочинци раставили су нас од оних који су сачињавали темељ наше организације у Србији."

Заиста, читава једна плејада неустрашивих комуниста — бораца за ослобођење дала је тих јесењих дана у Београду све од себе, па и сам живот за срећнију будућност народа.

МИЛОШ МАТИЈЕБИЋ МРША, ВУКИЦА МИТРОВИЋ ШУЊА, ЂУРО СТРУГАР И ДАВИД ПАЈИЋ

Милош Матијевић Мрша, секретар Месног комитета КПЈ за Београд, рођен је у сиромашној сељачкој породици 1902. године у селу Кестеновцу (Карловац). Још као дечак запослио се у фабрици и био текстилни радник, ткач. Пробијајући се у најтежим условима кроз живот, морао је да се бави најразличитијим пословима: радио је као обалски радник, као ложач на броду и дрводељац. Изванредно тешка борба за живот нарушила је његово здравље и често је био болешљив и мршав, услед чега је и добио надимак „Мрша".

Матијевић је већ у младости приступио организованом покрету радничке класе и почео да се бори против капиталистичке експлоатације као члан синдиката, а 1926. године постао је члан Партије. Он је тада руководио шестонедељним штрајком радника у предузећу „Текстилна А. Д." у Београду, где је био омладински руководилац и секретар партијске ћелије.

Овај тада истакнути омладинац, комуниста, године 1928. ишао је илегално у Совјетски Савез као делегат југословенске омладине на конгрес Комунистичке омладинске интер-

националe. У време шестојануарске диктатуре био је ухапшен и као комунист осуђен на шест година робије. Казну је издржавао у Митровачкој тамници. Ту је учествовао у организовању штрајка глађу и у другим акцијама политичких затвореника, а истовремено је учио и завршавао такозвани „комунистички универзитет".

По изласку са робије Матијевић се одмах бацио на илегални политички рад и користио сва своја искуства из дуготрајне борбе у партијској организацији у Београду. Децембра 1938. године, на Месној партијској конференцији, био је изабран за организационог секретара Месног комитета, а по одласку Радоја Дакића Брке, који је у то време био политички секретар, Мрша је постао секретар Месног комитета КПЈ за Београд. На Покрајинској партијској конференцији, одржаној у Београду јуна 1940. године, био је изабран за члана Покрајинског комитета КПЈ за Србију, а на Петој земаљској конференцији КПЈ, октобра исте године у Загребу, изабран је за кандидата за члана Централног комитета КПЈ.

Под руководством Милоша Матијевића београдска партијска организација јачала је у тешким данима окупације после априла 1941. и у ватри акција противу окупатора, све до септембра 1941. У том периоду је био организован снажан народноослободилачки покрет, чије су ударне групе у граду наносиле тешке ударце окупаторима и њиховим домаћим слугама.

Када је тог октобарског дана 1941. београдска полиција опколила кућу у Мокролушкој улици у којој је илегално становао Мрша, он је брзо покупио све партијске документе који су ту били скривени, стрпао их у пећ и запалио. Можда се зато и задржао и није успео да побегне из блокаде, као што је учинио његов друг — илегалац Милан Радосављевић Абаз.

Мрша је у затвору био изложен страховитим мукама и малтретирању, али се херојски држао и остао до краја бескрајно одан борби радничке класе и свога народа. Непријатељ није успео од њега да ишчупа ни речи о илегалном раду и организацији Партије. Заједно с групом другова 16. децембра пребачен је из затвора у Бањички логор, одакле је већ сутрадан био изведен на стрељање.

Вукица Митровић Шуња рођена је 1912. године у Светом Стефану код Будве. Завршивши нижу гимназију у Котору, почела је похађати учитељску школу на Цетињу, али је после болести, а услед тешких материјалних прилика, морала прекинути школовање и потражити запослење. Када се њена породица 1932. године преселила у Београд, Вукица

је постала текстилна радница и одмах приступила радничком покрету, у чијим је редовима убрзо постала један од најактивнијих бораца за ствар радничке класе. Она је зато наскоро постала члан КПЈ, а већ 1936. године била је изабрана у Управу Синдиката текстилаца и исте године постала је члан Месног комитета КПЈ за Београд. Убрзо је била изабрана такође за члана Покрајинског комитета КПЈ за Србију.

Вукица је хапшена више пута и сваком приликом у полицији је упорно ћутала о свом илегалном раду, иако су је агенти најтеже злостављали. Више пута је била извођена пред суд, али наводи оптужбе никад нису могли бити доказани, јер Шуња, и поред свих мучења у полицији, ниједном речју није откривала свој револуционарни рад.

Вукица Митровић је заједно са истакнутим руководиоцима радничког покрета у Србији и у Београду, Александром Ранковићем, Спасенијом Бабовић, Момом Марковићем, Милошем Матијевићем и другима, изграђивала револуционарни покрет у Београду и сама учествовала у многобројним радничким штрајковима и демонстрацијама. Њено јуначко држање и издржљивост у полицији, приликом разних хапшења, били су већ постали пословични, тако да су агенти, знајући да од ње ништа не могу дознати, чак избегавали да је хапсе.

У лето 1941. године Вукица се сва предала организационом и политичком партијском раду у борби противу окупатора у Београду. Када су 1. октобра 1941. агенти пресрели Вукицу и Давида Пајића, она је и том приликом покушала да пружи отпор и била је рањена. Као рањеник је одведена у Специјалну полицију, где је поново била изложена најтежим мукама. Али ни тада полиција није успела од ње да извуче ни једну реч. Полицији то није пошло за руком ни када је на суочење доведен њен рођени брат Ратко Митровић, који је у њеном присуству рекао какву је она функцију имала. Вукица је, међутим, све одлучно одбијала. Том приликом Ратко је рекао: „Како да није истина, па ја сам твој брат и ја то знам". Вукица је одговорила: „Ти ниси мој брат, ја тебе и не познајем".

Када се полиција убедила да од Шуње ништа не може сазнати, пребацила је, заједно са групом другова, 16. децембра у Бањргчки логор. Вукица је била толико испребијана и измучена да није могла ходати и у логор је донета на носилима, а сутрадан, 17. децембра 1941, изнета је на стрељање.

Ђуро Стругар рођен је 1912. године у Црној Гори, у Горњем Цеклину. Још као студент права у Београду истакао се у раду напредне студентске омладине и у борби београдског пролетаријата и постао члан Партије. По свршетку студија,

као адвокатски приправник, интензивно је политички радио и био секретар Удружења адвокатских приправника. Године 1938. постао је члан Месног комитета КПЈ за Београд, а јуна 1940. изабран је за члана Покрајинског комитета КПЈ за Србију.

Ђуро Стругар се нарочито пре рата истицао као организатор многобројних демонстрација и других политичких акција против тадашњег режима. Посебно је значајна његова улога у великим демонстрацијама 14. децембра 1939, када је био један од главних организатора.

Био је више пута хапшен и протериван из Београда, али полиција није могла да спречи његову револуционарну активност.

Када су Немци окупирали нашу земљу, Ђуро Стругар је, као члан Месног комитета, постао један од најагилнијих организатора диверзантских и саботажних акција у Београду. Цео рад „по војној линији" у Београду ишао је преко Ђуре Стругара. Он се бринуо о склањању прикупљеног оружја, о стварању илегалних десетина и батаљона и о разним њиховим акцијама. Стругар је, заједно са Спасенијом Бабовић, непосредно руководио организовањем спасавања Александра Ранковића из затвореничке болнице. Најактивније је радио на организовању отпремања бораца из Београда у партизанске јединице, као и на дотурању санитетског и другог материјала партизанским одредима. У томе је показао неисцрпну енергију и одлучност и његов револуционарни дух служио је за пример многим борцима за ослобођење у Београду. Свима онима који су га познавали уливао је дубоку веру у победу праведне ствари ослободилачког и револуционарног покрета.

Приликом хапшења Стругар је пружио агентима отпор, али није могао да се спасе. У затвору је био мучен свим средствима, као и остали ухапшени комунисти. Приликом једног од ислеђивања, он је мучитељима-иследницима презриво говорио: „Знам, фашисти и злотвори, много, али вам ништа нећу рећи". Такав одговор разбеснео је агенте и они су га још зверскије почели туђи. Ђуро Стругар је у најтежим мукама умро у затвору, под батинама, а полиција није могла од њега да добије оно што је тражила.

Давид Пајић рођен је 1911. године у породици сиромашних сељака у селу Српски Агићи у Босни. Већ као шестогодишњи дечак остао је без подитеља и морао се мање-више сам пробијати кроз живот. Постао је металски радник и од 1934. године радио у фабрици авиона „Змај" у Земуну.

Давид Пајић се својим радом врло брзо истакао у синдикатима и организацији радничке омладине и постао један

од најугледнијих и најактивнијих бораца радничког покрета у Београду. Због своје револуционарне активности је више пута био хапшен и извођен пред суд. Али захваљујући његовом чврстом држању, полиција и суд увек су га,' услед недостатка доказа, морали пустити. Члан Партије постао је врло млад, а почетком 1938. био је већ члан Рејонског комитета Партије Савског рејона у Београду, а затим и секретар тога Комитета. После Месне партијске конференције, почетком 1940. године, изабран је за члана Месног комитета КПЈ за Београд.

Давид Пајић се нарочито истакао као организатор приликом великог генералног штрајка радника авионске индустрије 1940. године, када је био секретар партијске ћелије предузећа „Микрон" и „Нестор". Заједно са својим друговима, радницима Радојем Дакићем, Милошем Матијевићем Мршом и Милошем Мамићем и другим, Давид Пајић постао је, још уочи рата, у Београду један од најомиљенијих. бораца за права радничке класе.

У првим месецима окупације Давид Пајић се истицао неуморним радом и агилношћу у вршењу партијских задатака. Као члан Месног комитета КПЈ, који је тада својим радом обухватао и београдски округ, он је често обилазио партијске организације у Обреновцу, Младеновцу и Смедереву, где је организовао ударне групе и десетине, припремајући их за оружану ослободилачку борбу против окупатора.

Револуционарна борбеност Давида Пајића испољавала се до његовог последњег тренутка. Када је на улици, заједно с Вукицом Митровић, упао у полицијску заседу, он се није жив дао у руке непријатељу. Потегао је оруж1е и почео да пуца у агенте. Једног агента, Симића, ранио је. Али су припуцали други и Давид Пајић је убијен на улици.

У то време полиција није дозвољавала да се врше сахране погинулих комуниста. Њихова тела тајно су сахрањивана у страху да гробови бораца за ослобођење не постану подстрек народу за даље ширење борбе. Тако се и данас не зна где је гроб Давида Пајића, тога врлог борца Комунистичке партије и радничке класе.

ХЕРОЈСКИ ОТПОР КОМУНИСТА У БЕОГРАДСКИМ ЗАТВОРИМА 1941.

Као последица провале Ратка Митровића и појачане полицијске рације, у јесен и крајем 1941. године у Београду је било ухапшено више од сто истакнутих руководилаца и бораца Комунистичке партије, СКОЈ-а и ослободилачког по-

крета. Сви су они дали свој живот за слободу народа и ствар Комунистичке партије. Осим јуначког држања поменутих чланова Месног комитета КПЈ за Београд, треба посебно поменути исто тако јуначко држање и отпор који су полицији пружили други комунисти и борци за ослобођење. Нарочито се међу њима истиче држање групе другарица-комуниста ухапшених крајем 1941. године.

Записници о саслушању ових другарица, као што је било и у случају Вукице Митровић, обично су остајали празни. Полицији је остало само да констатује да оптужена ништа не признаје.

Јуначко је на саслушању у полицији било држање текстилне раднице *Радмиле Рајковић,* ухапшене 5. септембра 1941. године. Терећена да је учествовала у организовању саботажа, посебно у паљењу гараже у Гробљанској улици, и да је активно деловала као комуниста, она не само што није ништа признала већ није хтела ни да каже да познаје људе који су је на суочењу теретили, иако су мучења била страховита.[3])

Маријани Грегоран, члану Покрајинског комитета СКОЈ-а за Србију, на саслушању у полицији батинама је била повређена кичма. Није могла ни да се помери с места. Сузе су јој текле од болова, а она је ипак говорила: „Зар ниједан метак да не испалим а да погинем?"

Као и већина осталих, и она је била одведена на Бањицу и стрељана већ половином септембра, истога дана када је доведена у логор.[4])

Текстилној радници *Станици Начевић* у полицији су на све начине претили. Целу ноћ су је тукли. Била је обешена о једну шипку између два стола, ланцима везана и тучена док није изгубила свест. Када су с ње скинути ланци, агенти су наставили да је њима туку. Ништа није признала, И данас носи последице овог мучења.

Загорка Маливук ухапшена је 9. децембра 1941. године. Она је била курир Покрајинског комитета КПЈ за Србију. Приликом хапшења код ње је пронађен илегални материјал и две лажне легитимације. Цолиција ју је сумњичила да је држала везу између Вршца, Београда и Ниша, да је медикаменте и лекарске инструменте носила партизанским одредима. У њеном досијеу после саслушања је записано:

[3]) О *Радмили Рајковић* видл стр. 119. и 318.

[4]) *Маријана Грегоран* (1921—1941), рођена у Међумурју, текстилна радница, била је један од првих чланова партијске ћелије у Штофари Владе Илића. Учествовала је у разним демонстрацијама 1939—1940. и у штрајку у поменутој Штофари. У јесен 1940. постала је члан ПК СКОЈ-а за Србију. Радила је веома активно на организовању радничке омладине и као члан ПК обилазила многе организације у унутрашњости. По окупирању земље интензивно је учествовала у организовању борбених акција СКОЈ-а у Београду.

„Ништа од ових терећења на саслушању у Управи града Београда, Одељење специјалне полиције, извршеног 12. XII 1941. године, није признато".[5])

Исто тако и *Олга Алкалај,* адвокатски приправник, на суочењу са људима који су је теретили да је члан вишег партијског форума и да је долазила на партијске састанке, да је била секретар партијске ћелије, итд. — није ништа хтела да призна. Порицала је чак и да те људе познаје.[6])

Средином новембра 1941. била је ухапшена *Надежда Пурић,* чиновник Министарства финансија. Њен стан у Његошевој улици број 73, на III спрату, служио је као централно складиште експедиције за илегални материјал, пре него што ће се расподелити по рејонима. Приликом претреса њеног стана, полиција је пронашла: 1.682 примерка Билтена Главног штаба НОП Југославије бр. 6, 1.590 примерака овога Билтена бр. 7, 1.380 комада прогласа Покрајинског комитета КПЈ за Србију поводом годишњице октобарске револуције од 7. новембра 1941. и други материјал. У затвору је Нада Пурић подвргнута најтежим мучењима и приликом истраге она је издахнула под батинама, не признавши ништа.[7])

И други ухапшеници пружали су оштар отпор полицијским иследницима.

Тако је, на пример, на доставу два фолксдојчера, неког Ригера и неког Шумахера, био ухапшен двадесетогодишњи

[5]) *Загорка Маливук* (Вршац, 1919—1942), техничар, до окупације била је запослена у предузећу „Рогожарски". Године 1941. била је одређена за курира Покрајинског комитета КПЈ за Србију и ту дужност је веома успешно обављала све до хапшења. На саслушању није хтела ни своје име да каже, иако је била подвргнута стравичним мукама. Преживели затвореници у Бањичком логору задржали су је у сећању као једну од најбољих другарица. Стрељана је 7. јула 1942. године заједно с једном групом затвореника.

[6]) *Олга Алкалај* (Београд, 1907—1942), адвокат, до окупације земље била је један од наЈактивнијих комуниста у женском покрету, и једна од главних сарадница листа „Жена данас". У току лета 1941. учествовала је у припремама за организовање бекства комуниста из затвореничке болнице. После мучења у Специјалној полицији кратко време провела је у логорима на Сајмишту и Бањици. Већ 7. фебруара 1942. Немци су је угушили у гасној комори.

[7]) *Надежда Пурић* (Ваљево, 1903—1941), службеник, пришла је напредном омладинском покрету за време школовања у Трговачкој академији у Београду и убрзо постала члан КПЈ. Веома активно је радила у напредном женском покрету и учествовала у многим политичким акцијама које је организовала КПЈ. После окупирања земље руководила је активом народноослободилачког покрета међу службеницима Министарства финансија и Главне контроле. Уједно је њен стан служио за повремене састанке Покрајинског комитета КПЈ за Србију, а осим тога и као централно складиште покрајинске партијске технике. После хапшења Нада Пурић је издржала 11 дана најсвирепијег мучења, али је записник о њеном саслушању остао празан.

часовничарски радник Александар Игњатовић. Њега су потказивачи оптуживали за антинемачки став који је изразио у једном обичном разговору. На саслушању у Гестапоу састављен је записник:

„Јесте ли ви, Игњатовићу, рекли да не поклањате никакве вере извештајима \\Гегшасћ1а?"

„Да!"

„Да ли вас је Зсћитасћег питао какву сврху има то што комунистичке банде у Београду и ван Београда убијају немачке војнике?"

„Да!"

„Шта сте ви на то одговорили?"

„Ја сам на то одговорио да се то не догађа само овде него и у читавој окупираној Европи."

„Је ли вам Зсћитасћег рекао да се за сваког Немца стреља сто комуниста?"

„Да!"

„Зашто вам је бсћитасћег то рекао?"

„Јер сам ја Зсћитасћеги пре тога рекао да је исправно да се немачки војници убијају."

„Јесте ли рекли да се убијањем немачких војника оштећује немачки \Уегћтасћ1 и да је то вама право?"

„Да!"

„Јесте ли казали да је садашњу оскудицу животних намирница у Србији изазвала немачка војска?"

„Да!"

„Јесте ли казали да Рибентропа ништа не кошта ако замочи перо и уместо 10.000 тона наведе 100.000 као потопљену бродску тонажу?"

„Не, то нисам рекао о Рибентроп^. него о Гебелсу."

„Из којег разлога водите такве разговоре?"

„Зато што не верујем да ће Немачка победити."

„Зато сте, такође, сигурно и казали да је исправно што се убијају немачки војници?"

„Да!"

„Зашто сматрате да је исправно да се у Србији врше акти саботаже и убијају немачки војници?"

„Јер ће на тај начин брже пропасти борбена снага Немачке."

„Јесте ли свесни тога шта је то комунистичка пропаганда и хушкање становништва против окупационе армије?"

„Да!"

Досије овог младог радника закључен је речима: „Александар Игњатовић је 29. септембра 1941. егзекутиран."

Логор на Сајмишту

Капија Бањичког логора

Рађено 30 марта 1942 године
у Одељењу специјалне полиције У. г. Б.

З А П И С Н И К

о саслушању Јовановић Т. Олге, бив. чиновника Привилеговане аграрне банке из Београда, са станом у Топличкој ул. бр. 7.

I

Зовем се Олга Јовановић, рођена сам 7 децембра 1911 године у Тополи, среза опленичког од оца поч. Тимотија и мајке Даринке, рођ. Грујичић, Српкиња, православне вере, неудата, неосуђивана, кисем под истрагом, полициски некажњавана. Физички и душевно здрава.

II

На пред-очену ми чињеницу, да сам у откривеној комунистичкој организацији месног и реонских комитета у Београду откривена као члан реонског комитета у реону III, изјављујем следеће:

Не стоји у истини да сам ја жена била члан реонског комитета, нити сам уопште припадала комунистичкој партији. Саву Алексића, кројачког радника, познајем још из времена бомбардовања Београда, али се са њим нисам виђала све до дана када сам заједно са њим ухапшена. Милована Стефановића, трговачког помоћника, не познајем уопште. Не знам шта је руководило Алексића и Стефановића да пред влашћу изјаве да сам све до дана хапшења била члан реонског комитета, пошто ово њихово тврђење није истинито.

То је све што имам да кажем по претњој ствари. Испит ми је прочитан и моје су речи верно записане.

Олга Јовановић

Саслушао и оверава,

Записничар,

Факсимил записника са полицијског саслушања Олге Т. Јовановић

МАСОВНИ ТЕРОР ОКУПАТОРА

У јесен 1941, у непосредној околини Београда, партизанске чете и десетине околних партизанских одреда вршиле су и даље веома оштре акције и наносиле озбиљне штете окупаторском и квислиншком апарату. У Железнику, Остружници, Раљи, Ђуринцима и другим местима у ближој и даљој околини града партизани су пресецали железничке пруге, дизали у ваздух железничке пропусте, демолирали железничке станице, поште, сеоске општине. Акција ударника у самом граду на тај начин сливала се с борбом посавских и шумадијских партизана, а немачки штабови у Београду били су изложени снажним ударцима устаника.

Под притиском борбе партизанских одреда и ударника у самом Београду, немачки окупациони и војни функционери тражили су разне начине како би организовали своју одбрану. Један од највиших немачких функционера у Србији, Турнер, у свом елаборату од 21. септембра, предлагао је чак да се уклони Недићева влада, сматрајући да је она показала пуну неспособност да угуши устанак у Србији. Турнер у том елаборату даље предлаже:

> „Уједно с престанком Недићеве владе, изгледа ми да је хитно потребно да се изврши темељно и оштро чишћење Београда, јер одатле несумњиво полазе несметано конци к устаницима, и то помоћу у сваком погледу непоузданих елемената из редова интелигенције. Стога би требало ове кругове — почев од највиших лица — безобзирно позатварати и ликвидирати у датом моменту."

У број тих лица Турнер укључује чланове разних раније постојећих клубова, затим „оне који су новчано помагали комунистичке организације, хушкачке елементе с Универзитета и чланове српске инжењерске организације", за које се, каже Тупнер, „може доказати да су били, а нарочито њихове млађе снаге, веома јако комунистички активни".

> „Истовремено би требало" — наставља Турнер — „затворити све активне официре и подофицире, изузев оних, који су се одмах ставили на расположење Недићевој влади. Мислим да не би било умесно имати обзира према оним официрима, који су се последњих месеци одали некОм занимању, пошто су та лица несумњивс» укључена било на који начин у обавештајну службу, јер то одговара читавом њиховом осећању солидарности. Такође би требало извршити, у поооштреном облику, хапшење свих Јевреја, које је већ у току, а истовремено и хапшење Цигана."
>
> „На крају" — закључује Турнер — „не као последње, требало би објавити у Београду позив, с роком од

неколико часова, да се преда све оружје, муниција, експлозив итд. Београд би се за ово време блокирао. Уз ово би требало запретити да ће, при налазу оружја и сличног, бити стрељан без судског поступка не само сопственик оружја него и сопственик куће. Овим би се успело да сами сопственици зграда поднесу пријаве, да не би пали под удар ове казне. Тако би се искључила могућност устанка у самом Београду — у коме се може извршити систематски претрес блока за блоком — а то је утолико од нарочитог значаја што би се устаничком покрету одузела свака помоћ споља."

Немци су у Београду доследно спроводили изложени Турнеров план. Један блок за другим били су подвргнути ноћним малтретирањима од стране гестаповске и полицијске контроле. Немачки војници упадали су у приватне станове са упереним пушкама, вршили контролу легитимација и претресали станове. У тим акцијама Гестапоа хапшени су многобројни грађани и одвођени у истражни затвор или директно на Бањицу, у логор. Обично су сви они оптуживани да одржавају непосредне везе с комунистима.

Спроводећи и у нашој земљи, као и осталим окупираним земљама, свој расистички план уништења такозване „ниже расе", Немци су се у Београду нарочито окомили на Јевреје и Цигане. Крајем септембра и почетком октобра 1941. Гестапо и немачка полиција почели су прикупљати све Јевреје мушкарце, одрасле као и децу. које су затварали у посебан привремени логор код Топовских шупа. Кроз овај логор прошло је око 6.000 Јевреја. Немци су се у то време бавили мишљу да за Јевреје у Београду створе један посебан гето.

Међутим, до стварања таквог гета није дошло. У Србији и у самом Београду немачки окупатори нашли су „боље" решење и почели у пракси врло педантно да спроводе наређење о убијању 100 Срба за једног мртвог и 50 за једног рањеног немачког војника. Ово наређење у јесен 1941. извршавано је великим делом преко леђа Јевреја. Из логора код Топовских шупа и из логора на Бањици, крајем септембра и у току октобра месеца, Немци су систематски, готово свакога дана, изводили стотине људи на стрељање.

Само према извештају шефа немачке полиције од 30. октобра, до тога дана у Београду је било стрељано 4.750 људи. Најчешће су затвореници одвођени на стрељање у Јајинце, а неколико пута стрељање је вршено на простору северно од Панчевачког села Јабуке. Немачки фашисти су са крајњом педантношћу вршили припреме за ова стрељања и изводили их плански и докраја организовано.

Сачуван је, на пример, извештај немачког поручника Липеа од 13. октобра о стрељању Јевреја, које је извршено

9. и 11. октобра 1941. године. Липе у свом извештају наводи све елементе за ову „операцију". Ту су предвиђени и руководство, и лекарска служба, и превоз, и место извршења, и осигурање, и маскирање, и филмовање, и специјални надзор, а посебно само извршење убијања људи. Липе пише:

„После детаљног извиђања места и извршених припрема, извршено је прво стрељање 9. октобра 1941. године.

Притвореници су одведени из логора у Београду са најнужнијим пртљагом у 5,30 часова. Поделом лопата и осталог алата створен је утисак неке радне акције. Сваки камион имао је само три стражара, како се из јачине пратње не би наслутила права намера.

... Притворенике смо запослили 8 км од места стрељања и затим доводили према потреби. Место је било довољно осигурано, и за припрему и за стрељање. Стрељање је извођено пушком на одстојању 12. м. За сваког притвореника одређено је пет стрелаца. Осим тога, лекару су стајала на расположењу два стрелца, који су у случајевима где је он сматрао за потребно, пуцањем у главу, изазивали сигурну смрт. Предмети од вредности и преостале ствари одузети су под надзором и касније предати Фонду Националсоцијалистичке партије, одцосно Полицији безбедности.

Држање притвореника на стрељању било је прибрано. Два човека покушала су да беже и била на месту убијена. Појединци су изразили своје убеђење на тај начин, што су још једном кликнули Стаљину и Русији."

„Јединице су се задовољне вратиле кући", констатује Липе.

„Друго стрељање могло се је извршити тек 11. X 1941. године услед радова на Дунавској скели. Услед тих радова морало се наредно стрељање обавити у околини Београда. За ту сврху било је потребно пронаћи једно ново место и удвостручити опрезност. Идуће стрељање обављено је на дан 11. X 1941. године у околини Стрелишта. Оно је извршено по плану. Стрељано је 296 људи. При оба стрељања није побегао ниједан затвореник и трупа није забележила никакве нарочите догађаје и инциденте. За појачање безбедности био је употребљен још један вод јединице мајора Понгрубера, под командом поручника Хауа. Укупно су наведене јединице, 9. и 11. октобра 1941. године, стрељале 449 људи."

„На жалост" — каже Липе — „наведене су јединице из службених разлога морале прекинути даље стрељање и пренети извршење задатака на јединицу мајора Понгрубера."

То што је Липе жалио да није успео учинити, касније је обавио немачки поручник Валтер. Овај поручник у извештају од 1. новембра описује стрељање која је његова јединица извршила 27. и 30. октобра. У том извештају поручник Валтер између осталог каже:

„Место на коме је извршено стрељање врло је подесно. Оно лежи северно од Панчева, непосредно уз друм Панчево—Јабука, на коме се налази једна узвишица чији је нагиб толики да се на њу може човек само с муком успети. Према тој узвишици налази се мочварно земљиште, а позади је река. При високом водостају (као 2. X) вода допире скоро до узвишице. Према томе, може се с мало људи спречити бекство заробљеника. Исто тако, тамо је и подесно песковито земљиште, што олакшава копање јама, а тиме се скраћује и радно време око копања.

По доласку на око 1,5—2 км испред изабраног места, заробљеници су сишли с камиона, док су камиони с цивилним шоферима одмах враћени назад, да би ови имали, по могућности, што мање података за нека подозрења. Затим сам, да би била обезбеђена сигурност и тајна, обуставио сваки саобраћај друмом.

Место стрељања обезбедио сам с три лака митраљеза и 12 стрелаца:

1. да се спречи покушај бекства од стране заробљеника;

2. ради евентуалне самоодбране од препада српских банди.

Највећи део времена отпада на копање јама, док се само стрељање свршава врло брзо (сто људи за 40 минута).

Пртљаг и ствари од вредности заробљеника претходно сам прикупио и сместио у свој камион. ..

Стрељање Јевреја је једноставније него стрељање Цигана. Мора се признати да Јевреји врло прибрано гледају смрти у очи. Они се држе врло мирно, док Цигани јаучу, вриште и стално се покрећу, иако се налазе већ на месту стрељања. Неки су чак пре плотуна поскакали у јаме и покушали да се притаје као мртви.

Ово стрељање у почетку није остављало на моје војнике неки нарочити утисак, али се већ другог дана приметило да понеки од њих, при вршењу стрељања на дуже време, губе живце. За време трајања стрељања,

по мом личном запажању, не осећају се никакве ду-, шевне сметње. Оне се, међутим, појављују онда када се, после неколико дана, увече и у миру о томе размишља."

Овом извештају поручника Валтера није потребан овде никакав коментар.

Београдски логори су на тај начин већ у септембру и октобру 1941. године били претворени у крваво сабиралиште жртава немачких фашиста.

И даље забринути развојем ситуације у окупираној земљи, услед све јачег ширења оружаног устанка народа, немачки команданти у Београду, почетком новембра 1941, предузели су још једну терористичку акцију. На основу Турнеровог плана о хапшењу више стотина представника интелигенције, „чије је држање у протеклим годинама било противнемачко и који највећим делом припадају ложама слободних зидара или су комунисти", Немци су приступили новим злоделима. У наређењу од 1. новембра Турнер је о томе, између осталог, писао:

„Акција ће почети препадом у уторак 4. XI 1941. године у осам часова увече и предвиђа се да се заврши рано ујутру. Ухапшени ће бити смештени прво у концентрациони логор „Прихватни логор Дедиње". Забринутост за њихове животе застрашиће, вероватно, широке кругове становништва, које је непријатељски расположено према Немцима, и одвратити их од предузимања ма каквих активних мера."

Према саопштењу објављеном 5. новембра у окупаторској штампи, затвореници имају бити таоци и „треба да јамче својим животом за безбедност у српском простору".

Заиста, тих првих новембарских дана 1941. године, Гестапо и домаћа полиција размилели су се по граду и као таоце притворили многе угледне представнике српске ингелигенције. У овој групи талаца налазило се преко 400 људи, који су сви били упућени у концентрациони логор на Бањици. Међу њима био је велики број познатих јавних, културних, научних радника и професора Универзитета, као: Александар Белић, Синиша Станковић, Милош Ђурић, Јован Ердељановић, Виктор Новак, Михајло Илић, Никола Вујић, Иван Ђаја, Миодраг Ибровац, Видо Латковић и други, затим: Ристо Стијовић, вајар, Букић Пијаде, лекар, власник „Политике" Владислав Рибникар, књижевник Вељко Петровић и многи други, од којих су неки касније били пуштени, а неки стрељани са групама осталих затвореника, као Михајло Илић, бивши министар Милорад Ђорђевић, професор Ђорђе Тасић и други.

ЛОГОРИ НА БАЊИЦИ И СТАРОМ САЈМИШТУ

Логор на Бањици био је, у ствари, логор у који су претежно затварани они људи који су већ осуђени на смрт. Према једној одлуци Министарства унутрашњих послова и Гестапоа, сви затвореници у логору били су подељени на четири категорије. У прву категорију долазили су они који су безусловно имали да буду стрељани. Затвореници друге категорије такође су имали да буду стрељани, али не хитно. У трећу и четврту категорију били су разврстани они затвореници за које се рачунало да се евентуално могу поправити. Зато у самом логору никада није био велик број затвореника. Већина је брзо одвођена на стрељање, а нови затвореници су довођени.

Од првог дана оснивања концентрационог логора на Бањици у њему је уведен оштар терор према заточеницима. Руководиоци логора и немачки и домаћи стражари измишљали су свакојаке врсте малтретирања затвореника. Режим исхране и грејање у хладним данима зиме која је наступила били су готово неподношљиви. Али најстрашнија од свега била је неизвесност која је затворенике мучила, јер су из њихових редова готово свакога дана одабирани људи и одвођени на губилиште, тако да се никад није знало када ће на кога доћи ред да пође тим путем.

Код једне групе затвореника, новембра 1941. године, због тих неиздржљивих услова родила се мисао о покушају бекства из логора. Био је скројен план да се нападне и савлада стражар затвора, а затим да се његовим оружјем ступи у акцију против других органа у логору и тако омогући бекство свим затвореницима. Међутим, управник логора Вујковић изгледа да је нањушио припоемање овога бекства и, уз помоћ немачких органа, нарочито уз помоћ гестаповца Лира, предузео је мере да открије творце овог плана и осујети његово извођење. Вујковић је сазнао да бекство припрема осам затвореника, међу којима су се нарочито истицали Љубомир Ленард и Арсен Божиновић, који су били организатори припрема.[8]) Сва осморица одмах су изведена на стрељање. Овога пута, да би се застрашио сваки затвореник који би ма и помислио да бежи из логора, стрељање је извршено у самом дворишту логора, наочиглед свих логораша.

Крајем 1941. године у логор на Бањици Немци су почели доводити заробљене партизане и присталице народно-

[8]) О *браћи Лепард* види стр. 119. — *Арсен Божиновић* (1916—1941), студент права, био је један од истакнутих партијских активиста у Београду све до хапшења у лето 1941. После мучења у затвору пребачен је у логор на Бањици, где је заједно с Љубомиром Ленардом покушао да организује бекство.

ослободилачког покрета које су немачке трупе у новембарској офанзиви на слободну територију западне Србије и ТТУмадије успели да ухвате. Тада се повећава број логораша, али се повећава и број људи одведених на стрељање. Готово свакодневно из логора су на стрељање упућиване групе затвореника на губилиште у Јајинце. Управници логора издвајали су у групе за стрељање чак и жене које су биле у другом стању.

Нада Вилимановић, која је у ослобођеном Чачку активно радила у народноослободилачком покрету, по уласку Немаца и четника у Чачак ухваћена је и спроведена на Бањицу, иако је била у шестом месецу трудноће. Ипак су је издвојили у групу за стрељање. Кључар Лала рекао је тада Вујковићу: „Господине Вујковићу, она је у дпугом стању." На то је овај одговорио да ипак иде на стрељање. Тада је интервенисао Немац Петер и од Вујковића тражио да је врати из групе. Једна од другарица, такође одређена у групу за стрељање, Јулка Орешчанин, партијски радник, узвикнула је:

„Срам вас било, и ви сте људи! Да ли је то ваша култура да стрељате трудне жене?!"

Када је немачком логорском лекару др Јунгу протумачено шта је ова жена узвикнула, он је наредио да се Нада Вилимановић задржи у групи за стрељање. (Касније је Нада Вилимановић, са самог стрелишта, ипак враћена у логор, да би после порођаја ипак била изведена на стрељање.)[9])

Немачки окупатори систематски су у Београду радили на уништењу Јевреја. Једно време хтели су све јеврејско становништво да пребаце у немачке фабрике смрти, али су касније одустали од тога плана. Када су готово испразнили логор код Топовских шупа, из којег су затворене Јевреје одводили на стрељање, окупатори су одлучили да у Београду прикупе све јеврејско становништво, жене, децу, старце, и да се с њима обрачунају. Масовно убијање Јевреја забележено је већ у јесен 1941. године. Из јеврејске болнице Немци су одводили поједине групе болесника специјалним камионима у којима су их угушивали гасом. Ове душегупке видео је већи број грађана пред болницом и посматрао како из-

[9]) *Нада Вилимановић—Јанковић* (1920—1943), студент, приступила је још 1938. напредном покрету и била у њему вредан активист. Учествовала је у организовању устанка 1941. у Чачку и околини, где је новембра месеца и ухапшена. Будући у другом стању, тада је пуштена, али је убрзо у Београду поново затворена. Повучена је са самог стрељања да би се породила у затвореничкој болници. Стрељана је 7. јуна 1943. — *Јулка Орешчанин* (1921—1942), текстилна радница, члан је КПЈ од 1938. и активан учесник штрајкова текстилних радника у Београду. Она израста 1941. у вредног партијског активисту, али је септембра исте године ухапшена. Страховито је мучена у затвору, али је херојски све издржала. Стрељана је 9. маја 1942.

немогле и болесне људе из болнице трпају у душегупке, а затим затварају тешка врата која онемогућују сваки приступ ваздуха у унутрашњост камиона.

Почетком месеца децембра 1941. окупатори су формирали логор за јеврејско становништво на левој обали Саве, на простору Старог сајмишта. У неким немачким документима овај логор се помиње као тобожњи јеврејски гето у Београду. У ствари, то није био никакав гето, већ обичан концентрациони логор нацистичког типа, у коме су затворени Јевреји имали да нађу смрт. Према подацима Одсека за социјално старање Општине града Београда, у јеврејском логору на Сајмишту, у времену од јануара 1942. до априла исте године, просечно је боравило око 6.000 лица. Најмањи је био број затвореника средином априла — 3.800 лица.

У логору на Сајмишту налазили су се дечаци од 10—12 година, жене и старци од 70 и више година, а највећи је био број жена. Сваки заточеник морао је најпре да прими тзв. „уписнину" од десетину и више удараца разним корбачима и дрвеним палицама. Често су Немци на затвореника хушкали логорске псе. И тек после дугог стајања сатима пред павиљонима логорске управе, где су логопаши поново злостављани, долазило је купање и шишање, што је представљало нови вид мучења. На затворенике су обично пуштали прво прегрејану па затим сасвим хладну воду, а после их размештали по павиљонима у којима је било смештено по хиљаду и више људи.

У логору је владала таква глад да су после извесног времена логораши почели да претражују и прекопавају чак и ђубриште, одакле су односили сваку кошчицу и разне отпатке не би ли на неки начин утолили глад. Последица тога било је појављивање разних болести и затвореници су масовно умирали. Павиљони се готово нису ни загревали, иако је зима 1941—1942. године била веома јака. Свако јутро, снажније затворене жене-Јеврејке морале су преко залеђене Саве превлачити лешеве умрлих на другу обалу и предавати их гробарима.

У логору је масовно примењивано батињање и одвођење на присилне радове. Један од логорских полицајаца држао би главу затвореника међу ногама док су му истовремено два друга полицајца задавали ударце корбачима и палицама. Многи су приликом батињања падали у несвест, а чести су били случајеви да су на тај начин логораши у највећим мукама издисали.

Ускоро су окупатори у логор на Старом сајмишту почели доводити и друге грађане, нарочито сељаке са ослобођене територије и заробљене партизанске присталице.

НЕМАЧКИ ПЛАНОВИ ОСВЕТЕ БЕОГРАДУ

Сав овај притисак на грађанство и терор над присталицама народноослободилачког покрета и Београђанима били су само бледа слика онога што су поједини немачки руководиоци спремали Београђанима. За њих је Београд био симбол побуђене земље, симбол отпора и устанка у југословенским земљама и зато су му спремали освету.

Сачуван је документ од 21. новембра 1941. у коме делегат Југословенске краљевске владе за Блиски и Средњи Исток, Јован Ђоновић, из Цариграда саопштава председнику владе Душану Симовићу у Лондон да је једном странцу у Букурешту изасланик немачког Министарства спољних послова за читав Балкан, Нојбахер, изјавио:

> „То што сте за време бомбардовања Београда проживели није ништа према ономе што ће тек бити. Ми смо решили да уништимо Београд. Војска ће опколити град, четири сата биће остављен да га туку артиљерија и штуке, а ако неко покуша побећи, биће убијен од трупа које опкољавају град."

На истом овом документу Симовић је својом руком написао:

V 1

> „Предузета хитна интервенција код енглеског Министарства спољних послова и папског нунција у Лондону и послата депеша нашем Посланству у Вашингтону да одмах интервенише код председника Г. Рузвелта."

Ови планови немачких нацистичких главешина нису били осуђени никаквим интервенцијама ни папе ни Рузвелта. (Сједињене Америчке Државе у том моменту још нису биле у рату с Немачком). Извршење овог плана показало би само целом свету да су Немци немоћни према отпору народа и према устанку у Југославији и вероватно је да га они због тога нису на тај начин извршили.

Међутим, није то једини сачувани документ о односу немачких фашиста према Београду и уопште нашем народу крајем 1941. и почетком 1942. године. Из другог документа дознајемо да је бугарски генерал Станчев у једном разговору саопштио да му је генерал СС Мајснер[10]) изнео гледиште „да индивидуална кривица појединаца не узима се као мерило, јер је посреди колективна одгоЕорност целог српског народа и он се као целина има прогањати или уништавати.

[10]) Немачки СС-генерал Мајснер (Мејзвпег) стигао је почетком јануара 1942. у Београд, где је био постављен за шефа целокупне немачке полиције и обавештајне службе у Србији.

Последњим саопштењем војног заповедника тенденција је да се Београд као целина примора на колективну одговорност..."

„У току ових дана — преносио је даље генерал Станчев мишљење немачког шефа полиције Мајснера од јануара 1942. године — Гестапо спрема масовна хапшења од пет до шест хиљада људи и то само из Београда. Спискове лица у Гестапоу спремају Срби који су тамо на служби. Прогони ће бити врло тешки и нема мере које Немци у прогону неће употребити. Војни заповедник у разговору је бранио тезу по којој ни један народ, на основу принципа о животном простору, нема непобитно право на отаџбину. Срби су, по мишљењу Немаца, дошли на Балкан оружјем и оружјем су изгубили право на заузету земљу. Појам постојбине и отаџбине у савременом немачком праву нема трајну вредност. Генерал Станчев подвукао је да Немци сада отворено износе тезу да Београд није српска варош и да Србима не припада по самим начелима животног простора, на који немају утицаја историјски аргументи. Сматра да Срби, како они у шуми, тако и у Београду, воде политику, а не виде немачку решеност да се српски народ физички и биолошки сатре и да се створи празан простор који ће Немци искористити у своје уске националне циљеве. Верује да ће провокације вршити сами Немци."

Поменути планови одговорних немачких функционера показују да су они Београду припремали судбину Ротердама, Варшаве и других градова које су Немци у окупираној Европи до темеља разрушили. Према мишљењу одговорних и компетентних немачких руководилаца, Веоград је требало као „устаничко гнездо" до темеља уништити и тиме заплашити широке народне масе, одвратити их од учешћа у устанку. Али то је, можда, само на први поглед изгледало једноставно. У Београду су биле концентрисане немачке полицијске и војнопозадинске снаге које су ту окупљале српске квислиншке елементе с којима се рачунало у борби против устаника у спровођењу политике „да се Срби туку против Срба".

Постојала је такође још једна значајна разлика у положају ослободилачког и револуционарног Београда и других разрушених градова у Европи. Београд у својој ослободилачкој борби није био усамљен, већ је имао снажну подршку целе земље. Партизански одреди у целој Југославији водили су оштру и бескомпромисну борбу противу окупатора и њихових помагача. Иако су крајем 1941. године у западној и источној Србији партизански одреди привремено били по-

тиснути, оружана ослободилачка борба јачала је почетком 1942. године у другим крајевима, нарочито у јужној Србији и источној Босни. Немци су морали схватити да уништењем Београда не би постигли угушење устанка, већ би само још појачали мржњу народа према окупатору.

Ако су и одустали од намере да разруше град, немачки окупатори су и даље систематски вршили масовна стрељања и светили се на тај начин и Београду и свим устаничким крајевима. Према подацима из немачких докумената, само у Србији је 1941. године, не рачунајући губитке партизанских одреда, било стрељано или обешено преко 20 хиљада људи. Око половине ових жртава изгубило је живот на стрељањима у Београду и његовој непосредној околини. Међу стрељанима нису били само Београђани већ исто тако и врло велик број ухапшених људи доведених у београдске логоре из унутрашњости земље.

ТИТОВЕ ДИРЕКТИВЕ О ИЛЕГАЛНОМ РАДУ У БЕОГРАДУ

Почетком јесени 1941. устанак је у читавој земљи узео пун замах. У Србији је била ослобођена пространа територија, а окупатор је с муком одржавао само главне комуникације Београд—Ниш—Скопље, Београд—Краљево и даље према Скопљу, Ниш—Пирот. На ослобођеној територији требало је решавати мноштво нових проблема које је устанак поставио на дневни ред, као што су: питање снабдевања партизанских одреда и њихово попуњавање новим борцима, питање односа партизана и четника, затим организовање нове власти, народноослободилачких одбора, организовање ослободилачких омладинских и женских организација, проширење и јачање партијских и скојевских организација и друга. Све је то од комуниста и партијских руководстава тражило изузетне напоре.

С друге стране, у Београду су, услед већ описаних измењених услова, биле знатно отежане могућности за илегалан рад и непосредну борбену акцију. Велика провала је, уз то, знатно ограничила могућности за успешан рад партијског руководства за Србију, чије је дејство у устанку требало да буде од великог значаја.

У таквој измењеној ситуацији, Централни комитет КПЈ донео је одлуку о преношењу седишта Покрајинског комитета КПЈ за Србију и ПК СКОЈ-а за Србију ван Београда, где би они могли ефикасније да дејствују. Требало је такође да се из Београда повуче што већи број компромитованих кадрова и пребаци на ослобођену територију и у партизан-

ске одреде, како би ови искусни другови на слободној територији помогли решавашу многобројних проблема и у непосредној борби били активнији. Посебно је значајна била политичка помоћ коју су развијенији кадрови из Београда могли да пруже организацијама на терену ослобођених крајева.

Пишући о свему томе Спасенији Бабовић и Благоју Нешковићу, Тито у једном писму од 19. октобра 1941. каже:

„ ... Ту помоћ он (кадар — J. M.) не може пружити из Београда, који данас представља центар реакције, који је набијен свим могућим агентима и шљамом побеглих испред народног суда из ослобођених крајева Србије.

Из тих разлога ми смо вам у једном ранијем писму саветовали да одмах неодложно предузмете мере за пресељавање у унутрашњост Србије, тј. у неко место на ослобођеној територији ... Хитност решења овог питања нарочито је важна због немилих догађаја који су задесили нашу београдску организацију."

Говорећи о тешким губицима партијске организације у Београду, Тито у истом писму каже:

„Ни по коју цену не смијемо више дозволити десетковање наших редова. Неодложно предузети мере за очување кадрова — то је један између главних наших задатака.

Јако нас чуди олако схватање директива о склањању компромитованих другова испред дивљачког терора. Ви сте морали спровести директиву о повлачењу у унутрашњост у моменту када је било очигледно да даљи опстанак у Београду јесте скопчан са давањем жртава. Неизвршење одлуке о расељавању стана у „Перивоју", где су најзад пали неколико другова (мисли се на хапшење Милоша Матијевића Мрше — J. M.), најбољи је знак небудности. То крваво искуство треба да нам послужи за пример како се не сме радити и како се треба односити према одл^кама.

Више се не смемо ни за тренутак колебати, већ без оклевања предузети најенергичније мере у погледу проналажења нових и сигурнијих могућности рада и заштите партијских кадрова. Први и главни наш задатак треба да буде:

1. Пребацити ПК и ПК СКОЈ-а у унутрашњост Србије, тј. на ослобођену територију. Пребацивање извршити преко Посавског одреда и, уз његову помоћ, у правцу Ваљевског штаба до Косјерића, где се налази наша команда места. У Београду оставити само Месни

комитет (не више Окружни) од некомпромитованих и најмање компромитованих другова ... После вашег одласка на ослобођену територију извршиће се правилнија подела рада, таква подела кадрова која ће омогућити да један део некомпромитованих људи пође из унутрашњости у Београд ради појачања рада.

2. Под контролом МК и уз његову помоћ оставити у Београду само Месни одбор народноослободилачког фонда. Одговорним учинити инг. Т. (Тадија Поповић — J. M.) и Швабића.[11]) Питање Покрајинског одбора може се поставити негде у Србији јер се више из Београда не може руководити читавом Србијом."

Настављајући о томе, даље, кога све треба из Београда пребацити на ослобођену територију због компромитованости и потребе за политичким радом, Тито подвлачи:

„Поред ових, треба све поштене људе, без обзира на то да ли су чланови или нису, извлачити из Београда и слати у Србију, који ће бити упућени на одговарајући посао. *Никога коме ма и најмање прети опасност не изложити да падне у руке разбојника.* Свима омогућити да изађу из Београда.

3. Једну некомпромитовану другарицу учинити одговорном за одржавање техничког пункта за она места која ће се још обраћати ПК-у преко Београда. То ће бити само једно краће време, јер ће ПК моћи да успостави директне везе са свим организацијама."

На основу ових упутстава, крајем октобра 1941, једна група партијских руководилаца и активиста на челу са Спасенијом Бабовић напустила је Београд и прешла на ослобођену територију.

Исту мисао о потреби пресељења Покпајинског комитета из Београда и о склањању компромитованих кадрова и њиховом пребацивању у партизанске одреде налазимо и у писму Тита и Ранковића упућеном Благоју Нешковићу и Милошу Минићу, почетком јануара 1942. године. У том писму се, између осталог, каже: *

„После великих удараца које нам је нанео непријатељ хапшењем и убијањем наших најбољих партијских руководилаца у Београду, требало је извући из Београда не само компромитоване кадрове, већ и раднике уопште. Осим тога, овакво решење диктирале су још и велике потребе за способнијим кадровима за рад на ослобођеној територији. Делимично је та наша од-

[11]) *Тадија Поповић* данас је саветник у Привредној комори Србије.

лука остварена доласком једног броја другова из Београда. Но, убрзо смо и ми били принуђени напустити ранију територију и потражити погоднији терен за даљи партијски рад и повезивање са свима организацијама у земљи, те за вођење даљих партијских акција."

„Седиште ПК треба да буде у близини најмоћнијег одреда, тј. у месту одакле ће се најбоље обезбедити политичко и организационо руководство читавом партијском организацијом у Србији."

У овом писму се наглашава да је задатак свих чланова ПК да се што пре споје и тако обезбеде јединство руковођења. Затим се истиче:

„У том случају треба поступити по нашем задњем писму, тј. створити у Београду један јак технички пункт од некомпромитованих и проверених другова. Његов задатак је одржавање веза не само са партијским организацијама у Србији, уколико оне још не би биле повезане са центром у Србији, него и одржавање веза са осталим покрајинама и преко вас у Србији или другим путем одржавања веза са нама."

У погледу даљег рада у Београду, Тито и Ранковић сматрају:

„Што се тиче београдске месне организације, треба у целини поступити у духу наших задњих директива. Сигурно да се од тада до данас нису измениле прилике у Београду на боље, што би могло довести до друкчијег постављања тога питања. С обзиром на ову ситуацију, треба што више радника слати у партизанске јединице, како би се побољшао и њихов социјални састав а у исто време и спасио београдски пролетаријат кланице коју ће му приредити окупатори и његове слуге. Али, то не значи да парт. орг. у Београду тоеба ликвидирати, напротив, њу данас више но икад треба јачати. Било би погрешно излиферовати све партијце из Београда. Довољно је ако уз сваку групу радника дође само по један, два партијца."

СТБАРАЊЕ НОВИХ ПАРТИЈСКИХ И СКОЈЕВСКИХ РУКОВОДСТАВА

Директиве и упутства Централног комитета прилагођени су постојећим условима за рад и борбу народноослободилачког покрета, партијске и скојевске организације у

граду. Нова ситуација наметнула је потребу да се у јесен 1941. београдска партијска организација усмери другачије, према отежаним условима за илегалан рад.

После тешких губитака које су претрпеле партијске и скојевске организације, приступило се обнављању и реорганизацији појединих њихових руководстава.

Пошто је крајем септембра и почетком октобра 1941. године цео Месни комитет КПЈ био ухапшен, једно краће време радило је привремено формирано Месно партијско руководство у Београду у чији састав су ушли: Милентије Поповић, Олга Алкалај и Ивица Девчић Обалац..[12]) Према неким подацима, изгледа да се краће време на челу овог руководства налазио Ђуро Стругар, све док није био ухапшен. Али његовим падом у руке полиције и одласком групе партијских функционера из Београда крајем октобра 1941, ово руководство престало је да постоји.

Убрзо је био формиран привремени Месни комитет КПЈ за Београд, који је већ октобра преименован у Окружни комитет и њему је стављено у дужност да одреди нови састав Месног комитета. Тада се стало на становиште да је потребно да један Окружни комитет непосредно руководи како месном партијском организацијом у граду тако и партијским организацијама у ближој и даљој околини Београда. Окружни комитет КПЈ за Београдски округ био је овако састављен: Тодор Дукин, столарски радник, секретар, и чланови: Мија Ковачевић, керамичар, Ивица Девчић, обалски радник, Видоје Смилевски, чиновник Хипотекарне банке, и кратко време члан овог Комитета био је неки друг Срба из Крагујевца.[13])

Поред руковођења месном партијском организацијом у граду, овај Окружни комитет обухватао је и партијске орга-

[1a]) *Ивица Девчић,* родом из Дубровника, био је обалски радник. Једно време радио је на Сушаку, а вероватно је да је у Београд дошао већ 1938, где се одмах активизирао у партијској ћелији обалских радника на Чукарици. Од 1939—1941. био је секретар рејонског комитета СКОЈ-а на Чукарици, а јуна 1941. изабран је за члана МК СКОЈ-а. Девчић је био један од организатора ударних група које су на простору Чукарица—Макиш—Остружница извеле мноштво акција против окупатора, у којима је често и он сам учествовао. Октобра 1941. постао је члан Окружног комитета КПЈ за београдски округ и секретар Окружног комитета СКОЈ-а, а касније члан Покрајинског комитета СКОЈ-а за Србију. Био је један од најистакнутијих и најомиљенијих омладинских руководилаца у Србији. Погинуо је у борбама код Приј̌епоља децембра 1943. — *Милентије Поповић,* данас члан ЦК СКЈ.

[1b]) *Тодор Дукин* (1914—1942), столарски радник, до рата један од руководилаца дрводељских радника у Београду. Већ 1936. учествовао је у штрајку дрводељаца и од тада па све до 1941. био је један од најомиљенијих комуниста међу дрводељским радницима. Средином 1939. постао је члан једнога од рејонских комитета. Савременици су га задржали у успомени као веома храброг човека. Приликом разних демонстрација и манифестација увек је ишао на челу поворке, но-

низације у Смедереву, Земуну, у Космајском партизанском одреду и на његовом терену. Према сећању савременика. састанци Окружног комитета одржавани су готово сваки дан. Често су то били улични састанци. Да полиција не би ушла у траг Окружном комитету, било је нађено седам илегалних станова како би се састанци наизменично одржавали сваког дана у недељи у другом стану. Окружни комитет КПЈ за Београдски округ радио је у наведеном саставу све до погибије Тодора Дукина и Мије Ковачевића.

Један од првих задатака Окружног комитета био је у томе да среди стање у београдској партијској организацији, да поново повеже партијске ћелије, да попуни и учврсти рејонска партијска руководства, која су делимично била проређена услед хапшења или одласка појединих њихових чланова у партизанске одреде. Изгледа да се овај рад протегао на читав новембар и децембар месец 1941. године.

Крајем децембра или почетком јануара 1942. у Београду је био формиран нови Месни комитет КПЈ који је радио у следећем саставу: Јелена Ћетковић, кројачка радница, као секретар, затим Петар Ристић, приватни намештеник, Стеван Јовичић, трговачки помоћник и Бора Дреновац, ђак.[14]) У овом саставу Месни комитет радио је све до марта 1942. године, када је услед нове велике провале у партијској организацији и овај Месни комитет био разбијен.

У зиму 1941—1942. године овај Месни комитет широко је развио свој рад, повезао се са свим рејонским комитетима и извршио потребне попуне у њима, контролисао је рад појединих партијских организација, држао чврсто везе с руководством СКОЈ-а у Београду, одржавао такође везе са Одбором народноослободилачког фонда, који је радио на

сећи пароле и гласно пркосећи агентима и жандармима. Радио је у Савезу дрводељаца и у Спортском друштву „Соко". По окупирању земље био је секретар једне партијске ћелије на Смедеревском ђерму. Октобра 1941, одлуком Покрајинског комитета КПЈ за Србију, постављен је за секретара Окружног комитета КПЈ за београдски округ. — *Мија Ковачевић* (1915—1942), керамичарски радник, рођен је у сиромашној сељачкој породици у Далмацији. Отац Филип преселио је породицу 1927. у село Горњи Луг (Вировитица). Ковачевић живи у Београду од 1932. као керамичарски радник и ту улази у напредни раднички покрет, поставши убрзо члан КПЈ. Кад год је ишао кући у село, носио је разне илегалне материјале и тамо их ширио. Нема ближих података о његовим партијским функцијама до октобра 1941, када је одлуком Покрајинског комитета КПЈ за Србију постављен за члана Окружног комитета КПЈ за Београдски округ. — *Видоје Смилевски* данас је председник Народног собрања СР Македоније. — О „Срби" из Крагујевца аутор ове књиге није могао да нађе никаквих података.

") О *Јелени Ћетковић* види стр. 227. — *Петар Ристић* (1914—1942), радник, 1941—1942. био је секретар комитета VI рејона и убрзо постао члан МК. Учествовао је у организовању атентата на агента Космајца, али се после хапшења изразито слабо држао. — *Стеван Јовичић* данас је пензионер у Београду. ...

прикупљању добровољних прилога за партизанске одреде и уопште за народноослободилачку борбу.

Сав овај рад на обнови партијских и скојевских руководстава, акција партијских ћелија, скојевских актива и одбора Народноослободилачког фонда крајем 1941. и почетком 1942. обављан је у условима најоштријег притиска полиције и активисти су често морали предузимати крајње мере опрезности. Да не би пали у руке полицији, партијски руководиоци, као и партијски и скојевски активисти, морали су удвостручити своју обазривост. Месни комитет, на пример, често је мењао станове у којима је одржавао састанке. Али и у те станове чланови Месног комитета једино су могли ући са знањем лозинки, које су добијали увек за сваки стан посебно. Тако је, на пример, за стан у Рудничкој улици број 12 важила лозинка: „Послао ме чика Младен за ципеле", а одговор је требало да гласи: „Имам један и по> пар". За стан у улици Војводе Степе број 100 лозинка је била: „Послала ме Мила због тетке", а одговор је имао да гласи: „Олга је прекопута". Итд.

После хапшења већине чланова Месног комитета СКОЈ-а у септембру 1941, у октобру се такође приступило образовању новог руководства СКОЈ-а у Београду. Почетком месеца новембра формиран је нови Месни комитет СКОЈ-а за Београд. У његовом саставу налазили су се: Бора Дреновац, ђак, као секретар, и чланови: Јосип Шћурла, зидарски радник, Драгутин Филиповић Јуса, електричарски радник, Бранко Мишковић Блихер, лимарски радник и Бранислав Крстић, свршени матурант.[15])

Скојевска организација поделила је територију града на шест рејона и то: први рејон — „Сењак" — обухватао је целу Чукарицу, Баново брдо, Топчидерско брдо и Сењак са територијом све до Славије; други рејон — „Круг двојке"; трећи рејон — „Дорћол" — обухватао је читав простор од Железничке станице, Карађорђевом улицом поред Калемегдана, Душановом до Бајлонове пијаце; четврти рејон — „Карабурма"; пети рејон — „Булбулдер"; шести рејон — „Чубура" — обухватао је и Дедиње, Вождовац и Пашино брдо.

У сваком од ових рејона били су образовани рејонски активи СКОЈ-а, а они су на самом терену стварали квартовске активе, тако да је сваки рејон имао по неколико таквих актива. Осим тога, и даље је радило руководство СКОЈ-а за средње школе, које је директно било везано за Месни комитет СКОЈ-а и руководило скојевским организацијама у средњим школама у граду, без обзира на рејон у којем су се школе налазиле. Месни комитет СКОЈ-а био је повезан са Окружним комитетом КПЈ за Београдски округ преко

[15]) О члановима овога МК СКОЈ-а види стр. 223—225.

Ивице Девчића Обалца, који је у Окружном комитету одговарао за рад организација СКОЈ-а.

У јесен 1941. биле су предузете посебне мере за обезбеђење технике Месног комитета КПЈ у Београду. Ова техника је у лето 1941. била смештена у илегалном склоништу у Кашиковићевој улици број 9 и у њој су радили радник Божа Ракас и радница Адела Шинко-Вранић.[1"]) После провале у партијској организацији септембра месеца, техника Месног комитета пресељена је у Озренску улицу број 65. Ту је било изграђено склониште у подруму, где је и даље умножаван партијски и други материјал. Убрзо је, међутим, техника поново пресељена. Овог пута склониште је нађено у стану Живке Станојевић, текстилне раднице, у улици Димитрија Туцовића број 146. На новом месту поново је направљено склониште за рад партијске технике. Материјал је умножаван и преко посебних експедитора и мреже техничара дељен партијским и скојевским организацијама.

НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТ У ЗЕМУНУ КРАЈЕМ 1941. И ПОЧЕТКОМ 1942.

Између Београда и Земуна, и поред оштре контроле на Савском мосту, припадници народноослободилачког покрета одржавали су сталне тесне везе. Многи комунисти и скојевци склањали су се из Београда у Земун и тамо настављали рад када је у Београду, услед прогона полиције, за њих то било крајње отежано. Илегални партијски материјали, штампани у Београду, преношени су у Земун, где их је такође растурала партијска и скојевска организација. Исто тако, и прогласи земунског Среског комитета КПЈ често су преношени у Београд. Курирске партијске везе између Београда и Земуна одржавала је Елза Метерли.[17])

Све до октобра 1941. око Земуна и околине спориле су се немачке окупационе власти из Србије и администрација Па-

") Божа Ракас (1921—1943), кројачки радник, рођен у селу Зипу, Двор на Уни. У Београду је радио још од 1935. Приликом напада полиције на излетнике у Кошутњаку 8. септембра 1940. био је рањен. После окупирања земље непрекидно је радио у партијској техници. Ухапшен је јануара 1943. и исте године стрељан. — *Адела Шинко-Вранић* (1919—1943), рођена у Великој Кикинди, кројачка радница, до> окупације била је активна у синдикалном и женском покрету. После априла 1941. непрекидно је радила у месној партијској техници. Ухапшена је јануара а стрељана јуна 1943. године.

") Елза Метерли одржавала је везу не само између београдског и земунског партијског руководства већ је често путовала у разне крајеве земље и преносила партијску штампу, прогласе и листове. Данас је пензионер.

велићеве Независне Државе Хрватске. Да би учврстили свој положај у Земуну, Немци су на чело Градског поглаварства и Среске управе поставили домаће Немце, фолксдојчере. За немачке окупационе органе у Србији нарочито је била важна апсолутна контрола на земунском аеродрому. Међутим, немачки представници у Загребу, посебно немачки посланик код Павелића, Каше, обећали су били усташама територију Срема до Београда, укључујући и Земун. Изгледа да је Каше имао боље везе с Берлином од немачких окупационих функционера у Београду и почетком октобра Земун и источни део Срема били су предати у „искључиву власт Независне Државе Хрватске".

Од тада се у Земуну појачано уводи усташка администрација и убрзано се приступа стварању усташких полицијских организација: логора, табора, усташке младежи и других. Истовремено усташе примењују оштар терор и пљачку према Србима и Јеврејима, не би ли накнадили оно што су пропустили у првим месецима окупације. Усташе у Земуну издају разне „законске одредбе", рецимо о забрани ћирилице, о некретнинама добровољаца и колониста, о чишћењу чиновничког апарата, о усељавању и исељавању и експропријацији српских и јеврејских поседа, о покатоличавању Срба и друге.

И после увођења усташке администрације, у Земуну су сву власт у својим рукама задржали Немци: котарски предстојник и градоначелник Земуна били су Немци, а од 18 општинских начелника у околини, само четворица нису били Немци. Они су и даље задржали и развијали своје политичке, привредне, културне и друге институције и војне јединице. Употреба немачког језика у свим установама била је изједначена с хрватским језиком, а на „државним" свечаностима, поред заставе НДХ, истицана је и немачка застава. Убрзо су се испољиле, међутим, разне противречности између домаћих Немаца и усташа у борби за власт.

Земунска партијска организација, током јесени 1941, неуморно је организовала борбу против окупатора у самом граду, а уједно слала у партизанске одреде већи број бораца. Крајем августа 1941. полиција је блокирала зграду у којој се одржавао састанак Среског комитета и успела да ухапси један део чланова Среског комитета, док је други део успео да се склони од полицијске рације.[18])

") Том приликом били су ухапшени Милош Мамић и Андрија Хабуш, док је Јанку Лисјаку и Шоти Палу пошло за руком да се уклоне. Међутим, земунска полиција тада није имала никакве податке о Мамићу и Хабушу, те их није подвргла специјалном саслушању. Они су уз помоћ партијске организације убрзо побегли из затвора, напустили Земун и прешли у Србију на друге партијске дужности.

После тога у Земуну је био формиран нови Сремски комитет, у који су ушли: Јанко Лисјак, као секретар, Јосип Шћурла, Чеда Димитријевић, Шоти Пал и, пред крај године, „Буца" и Анка Даус Црна.[19])

Када је почетком 1942. године, после разбијања партизанских одреда и великих губитака народноослободилачког покрета у Бачкој и Банату, тежиште ослободилачке борбе у Војводини прешло у Срем, Земун и околина постали су веома снажно жариште устанка. И поред усташког терора, и поред тога што су се руководећи људи Хрватске сељачке странке у Земуну дволично држали, одобравајући злочине усташа (као др Тот, др Берковић, Тортић, др Ламер, др Лемешић и др.), и поред ванредно тешког економског положаја становништва, и поред сложених међунационалних односа, партијска организација у Земуну, на челу са Јанком Лисјаком, успешно је развијала своју илегалну активност у граду и у селима земунског среза. Партијска организација нарочито се борила за јединство свих националности у борби противу окупатора, непрекидно истичући да је домаћа реакција сарадник и слуга окупатора у борби противу народа.

Устајући против мобилизације у Павелићево домобранство, против слања на рад у Немачку, против распиривања националне мржње и шовинизма, против покрштавања Срба, денационализације и депортације становништва, Сремски комитет КПЈ је 12. јануара 1942. издао проглас у коме се залагао за пуно признање националне равноправности народа и националних мањина и учвршћење њиховог братства и јединства:

> „... Срби Земуна и околине!" — каже се у том прогласу — „Устајте у борбу против тих злочиначких планова крвавог усташког режима који хоће да вас однароди, да уништи ваше традиције, да вас претвори у покорно топовско месо на туђим фронтовима. Уједините све своје снаге, поштени Срби, без обзира на ваша политичка схватања и појачајте фронт поштених Хрвата и антифашистички расположених Немаца... Хрвати! У ваше име се врше тешки злочини од стране изрода хрватског народа, усташких плаћеника... У борбу, поштени Хрвати, заједно са Србима, а против узурпатора и крвавих слугу, Павелићевих усташа!... Немци Земуна и околине!... Борба коју југо-

[19]) О *Јанку Лисјаку и Јосипу Шћурли* опширнији подаци дати су у самом тексту на наредним страницама ове књиге. О *„Буци"* зна се само толико да је био секретар Рејонског комитета СКОЈ-а у Земуну, да је касније отишао у једну партизанску јединицу на Фрушку гору, где је погинуо у једној од првих борби своје чете. — *Анка Даус Црна* данас је службеник Завода за статистику СФРЈ. — *Чеда Ди.китријевић* данас је управник одмаралишта „Ремете".

словенски народи воде за своју слободу, то је и ваша борба . .. Уједините ваше снаге са српским и хрватским борцима за слободу .. ."

Сремски комитет КПЈ у Земуну, марта 1942, поново је издао проглас, у коме се између осталог каже:

„ ... Радници, сељаци, грађани, Срби, Хрвати и Немци Земуна и околине! Ова нова гнусна намера усташких главара не сме да се оствари! (мисли се на пљачку намирница и животних потреба — Ј. М.). Тај нови злочин који усташе желе спровести с ове стране Саве, као што то жели и изрод српског народа Милан Недић с оне стране Саве над српским народом, треба и мора погодити саме злочинце, усташке изроде, као и изроде српског народа, Недића, ЈБотића и друге, и њихове наредбодавце, немачке и италијанске окупаторе. Саботирајте пљачкашку наредбу о пријави и предаји вама и вашој деци потребне хране. Збијте се у јединствени Антифашистички фронт без обзира на верску, политичку и националну припадност, против фашистичких окупатора и њихових слугу ..."

О снази и утицају народноослободилачког покрета у Земуну сачувани су подаци и у усташким документима. Ови документи показују да су против фашистичких окупатора устали припадници свих националности у Земуну и околини.

„ ... Комунизам у Земуну и његовој околини" •— извештавали су усташки војни и цивилни органи 1942 — „јако је развијен и осећа се у делима саботаже и пропаганде. Носиоци комунизма су углавном Срби, затим Хрвати, Словаци, неки Немци и Мађари ..."

Народноослободилачки покрет у Земуну својим борбеним дејством и политичким утицајем на грађанство изражавао је животну снагу устанка, братство и јединство свих наших националности у борби против окупатора и против фашизма уопште. Био је то ванредан пример испољавања интернационалистичког духа који су комунисти упорно ширили још давно пре 1941, остварења интернационалистичке солидарности у ослободилачкој и револуционарној борби. Таква појава није била условљена само присуством у Земуну и његовој околини разних националности (Срби, Хрвати, Немци, Словаци и Мађари) већ и дугогодишњим интернационалистичким традицијама које су развијали још стари социјалисти, а после њих комунисти у оштрој борби против националног угњетавања у старој Југославији.

Борци за ослобођење у Земуну, почетком 1942, усмерили су своју главну пажњу на ширење и јачање партизанског и ослободилачког покрета у Срему и у томе су постигли знатне успехе. Тако се Београд и даље, преко Земуна, везивао за једно снажно устаничко жариште.

НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ФОНД

Крајем 1941. и почетком 1942. реорганизован је такође Месни одбор Народноослободилачког фонда у Београду. Овај одбор био је формиран још после априлске катастрофе, и у новим условима настављао је ранију акцију организације Народне помоћи (која је произишла из Црвене прмоћи).

С тим у вези подсетићемо да су се 1941. у Београду налазили такође Централни одбор и Покрајински одбор НО фонда за Србију. Специфични задаци и методе рада НО фонда разматрани су на општејугословенској, Земаљској конференцији НО фонда, одржаној у Београду, вероватно јуна 1941, у склопу осталих припрема за покретање оружане ослободилачке борбе. Конференцији је присуствовало око 20 представника НО фонда из разних крајева земље, међу њима Анка Берус, Анђа Ранковић, Иван Милутиновић, Дпаган Павловић, секретар Централног одбора, Светислав Стефановић Ћећа, Вукашин Антић, Михаило Швабић и други. Конференција је одржана у једном илегалном стану у близини Каленићеве пијаце.

На поменутој Земаљској конференцији подробно је размотрено питање о развијању рада и задацима НО Љонда. Као раније Народна помоћ, НО фонд је имао задатак да од широког круга грађана прикупља добровољне прилоге у новцу и да их затим употреби за пружање помоћи незбринутим породицама ухапшених бораца, илегалцима, затвореницима и другим припадницима покрета. Међутим, услови окупације и устанка наметнули су и друге, нове задатке. Један од најважнијих био је организовање материјалне и новчане помоћи партизанским одредима. Повећао се број ухапшених у затворима и логорима, те је и њима требало помоћи на разне начине (путем слања пакета хране, на пример). Почеле су се убрзо јављати и незбринуте породице погинулих партизана и других бораца за ослобођење, које су очекивале бар најминималнију помоћ од ослободилачког покрета. У окупираним градовима за све то имао је да се стара НО фонд.

Месни одбор НО фонда био је створио мрежу одбора Фонда у свим београдским рејонима. Преко појединих активиста НО фонда, а уз пуну подршку чланова Партије и

СКОЈ-а, ови одбори сабирали су новчана и материјална средства за народноослободилачки покрет. НО фонд је такође настојао да омогући ослобођење затвореника, припадника ослободилачког покрета. У неким случајевима, новац, добијен путем добровољних прилога, даван је за спасавање појединих ухапшених другова и другарица. У другим случајевима, од којих су неки описани у овој књизи, Партија и НО фонд у Београду организовали су акције насилног отимања бораца за ослобођење из руку непријатеља.

Велике напоре улагали су Месни и рејонски одбори НО фонда за прикупљање разноврсних потреба за партизанске одреде и разне организације НО покрета. У Београду је током лета и јесени 1941. и почетком 1942, упркос свим опасностима, вођена широка акција прикупљања одеће, обуће, санитетског материјала, животних намирница и других потреба за НО покрет. Месни одбор НО фонда 1941. године набављао је извесне количине намирница преко такозване „црне берзе" и имао је своје посебне канале за набавку робе из Баната.

Све прикупљене количине добровољних прилога и робе смештане су у неколико складишта, које је Месни одбор НО фонда организовао у разним крајевима града, понекад и у илегалним становима. Једно од таквих склоништа, на пример, налазило се код Пере Рогљачина, (ћтшзера у Карађорђевој улици број 61. У овом склоништу најчешће је чуван и скриван санитетски материјал. Једно од већих складишта хране Месни одбор организовао је у једном бифеу код Палилулске пијаце. Има података да је у подруму, испод бифеа „Новосађанка", у Небојшиној улици број 38, такође био створен магацин за смештај животних намирница и друге робе што су прикупљали активисти НО фонда. Бифе „Новосађанка" припадао је Милисаву Пековићу и он је поменути магацин створио по налогу Партије. Слична складишта налазила су се и у Тршћанској и Сазоновој улици. Роба је из складишта повремено изношена за разне потребе народноослободилачког покрета, а најчешће је слана партизанским одредима у околини Београда. До самих складишта и приликом одношења роба је превожена посебним колима која су била у власништву Партије, а са којима су као кочијаши радили Милија Цветић и Данило Јањатовић.

Због широке и важне активности Народноослободилачког фонда, Партија је овој организацији придавала велику пажњу. У лето 1941. Месни одбор радио је у следећем саставу: Михаило Швабић, графички радник, као секретар Одбора, и Веселинка Малинска, студент, као благајник Одбора, а чланови су били: Ђура Ловрековић, приватни чиновник, Никола, обућарски радник, Саша Јаворина. сестра нудиља, и Војин Николић, студент. После одласка из Бео-

града неких од ових чланова Месног одбора, крајем 1941, Одбор је изменио састав: секретар Одбора постао је Војин Николић, благајник Ђура Ловрековић, а у Одбор су још ушли Петар Томић, механичар, Младен Недељков, обућар, Мирко Огњановић, молерски радник и Јулијана Рајтер, зубарски помоћник. Сваки од чланова Месног одбора држао је на вези по један или два рејонска одбора Народноослободилачког фонда, преко којих је притицао прикупљени новац и разни материјал.[20])

Разумљиво је да се помоћ прикупљала под строго илегалним условима и зато није могло остати никаквог писаног трага о количинама прикупљеног новца и другог материјала, о броју прилагача, начину прикупљања, итд. Сачувани су, међутим, само делимични подаци о томе колико је Месни одбор примио новца од рејонских одбора од 1. марта до 1. априла 1942. године. То је управо било време нове тешке провале у партијској организацији и сигурно је да је марта 1942. прикупљено мање прилога него ранијих месеци. Па ипак је Месни одбор тада примио од рејонских одбора 215.240 динара прикупљеног новца. У току истог месеца Месни одбор издао је за интервенције и на име помоћи појединим друговима 183.921 динар. Подаци о прикупљеном новцу за почетак априла говоре да је у првој недељи априла прикупљено 45.450 динара, док су расходи били 7.278 динара. У другој недељи априла Месни одбор је добио 36.701 динар, а издао је 16.501 динар. Ови веома оскудни подаци ипак показују да је у Београду Народноослободилачки фонд прикупљао знатне суме новца који је трошен за активизирање народноослободилачке борбе у граду.

У зиму 1941—1942. године организације Народноослободилачког фонда тако су се разгранале да су у појединим рејонима стварани посебни пододбори Народноослободилачког фонда, па су чак и у појединим већим предузећима биле образоване организације Фонда. С обзиром на отежане услове за извођење борбене акције, стварање мреже одбора и пододбора НО фонда било је у то време веома значајан облик окупљања грађана — присталица НО борбе и организовања најбољих активиста међу њима. Осим тога, активисти су на тај начин имали добре могућности да прилагачима објашњавају ратну ситуацију и војни и политички

[20]) *М. Швабић, В. Малинска,* о којима је раније било речи, и *Саша Јаво-рина,* данас председник Централног одбора синдиката здравствених радника, једини су преживели чланови ових одбора НОФ. *Војин Николић* поменут је раније, *Ђуро Ловрековић* (1900—1942), трговачки помоћник, *Јулијана Рајтер* (1918—1942), зубарски помоћник, *Мирко Огњановић* (1910—1942), радник, и *Младен Недељков* (1917—1943), радник, ухваћени су од стране полиције и стрељани. (Непозната је судбина Николе „Обућара", о чијем презимену нема података. Нема, такође, података о судбини Петра Томића.)

развитак догађаја. НО фонд је на тој основи вршио и значајну политичку функцију.

Тако је у Електричној централи био формиран одбор Фонда који је сам окупљао преко 60 радника, редовних прилагача за народноослободилачку борбу. С обзиром да је у централи било упослено маше од 180 радника, значи да је готово сваки трећи човек на овај начин давао прилоге народноослободилачком покрету. Исто тако, у Дирекцији трамваја и осветљења радила су три пододбора Народноослободилачког фонда, један међу трамвајским радницима, други међу службеницима и трећи код радника у радионицама.

У Земуну је такође широко била развијена организација прикупљања помоћи за народноослободилачки покрет. Још у лето 1941. у Земуну је био образован Месни одбор НО Фонда на челу са Урошем Остојићем као секретаром.[21]) До зиме 1941—1942. године у Земуну је већ била тако раширена мрежа одбора и пододбора Народноослободилачког фонда да је функционисало четири рејонска одбора и осам пододбора Фонда са већим бројем повереника, који су обухватали око хиљаду прилагача за народноослободилачки покрет.

ПОЛИЦИЈСКИ ТЕРОР КРАЈЕМ 1941. И ПОЧЕТКОМ 1942.

Гестапо и домаћа полиција крајем 1941. још више су пооштрили режим контроле у граду. Тада је почело да се врши систематско регистровање свих станара. Нарочита контрола спроведена је у вези са стамбеним пријавама, тако да је било врло тешко одржати се без стамбене пријаве. Спискоеи, књиге станара водиле су се у два примерка. Један је морао бити у полицијском кварту, дт^ги код настојника или власника куће. Свака промена код станара — усељење, исељење, одлазак или долазак гостију — морали су се уписати и оверити печатом полицијског органа. Кад су вршене блокаде рејона, претреси и легитимисање по становима, полиција би узела дупликате спискова станара из полиције и помоћу њих вршила проверавање стања, упоређ^туђи свој списак са списком који чува настојник и са затеченим стањем.

Илегалци су се сналазили на разне начине. Они су, на пример, добијали формуларе стамбених пријава оверене печатом, које су им давали поједини симпатизери — службеници полиције, или су сами израђивали печате и оверавали

[21]) *Уроги Остојић,* данас народни посланик Скупштине АП Војводине.

празне пријаве, па их попуњавали приликом разних блокада и легитимисања.

Поред свакодневних гоњења, нарочито ноћних рација и блокирања појединих крајева града, новембра 1941. Управа града Београда издала је посебно наређење о регулисању кретања, о уласку и изласку појединих лица у град или из града. Ова наредба предвиђала је читав систем мера:

1. Мере које ће онемогућити улазак „непожељних" лица у Београд и вршење атентата или саботажа.
2. Мере које ће онемогућити улазак „сумњивим лицима" у Београд и уношење оружја, експлозива и другог илегалног материјала, увођењем:
   а) контроле на улазним путевима,
   б) контроле на аутомобилским станицама, и
   ц) контроле на паробродским пристаништима.
3. Мере за проналажење „сумњивих лица", ако већ уђу У Београд.
4. Мере за спречавање нереда и аката саботаже.

Да би још више застрашила становништво, Недићева влада, почетком 1942. године, прописала је Уредбу о изменама и допунама Уредбе о преким судовима. Ове допуне пооштравале су режим према грађанству и посебно биле уперене против комуниста. Прописима ове нове Уредбе, требало је да се казни смрћу:

1. Ко прими члана „оружане комунистичке банде" у свој стан.
2. Ко примети такво лице или га препозна а не пријави га полицијским властима.
3. Сви органи јавне службе, ако сазнају за учиниоце дела под тачком 1 и 2 и не предузму мере да кривци искусе казну.

Истовремено је, у свим квартовима, била појачана полицијска стража. По квартовима је формирана стража у јачини од око 60 стражара са оружјем, 10 резервних официра и 10 људи без оружја. На тај начин у сваком кварту, заједно са жандармима, око 200 људи вршило је полицијску стражарску службу. Поред тога је полиција имала широку мрежу потказивача, који су имали задатак да извештавају полицијске органе о свакој, ма и најмањој сумњивој појави.

У граду је отворено неколико нових затвора, јер они у Главњачи и Управи града нису могли да приме све затворенике. Затвор Гестапоа налазио се у згради Среског суда, на почетку данашњег Булевара Револуције, и делом у згради Ратничког дома (данашњег Дома ЈНА), где је био смештен и штаб Гестапоа. Посебан затвор био је формиран у Ђушиној улици. Он се убрзо прочуо по варварским поступ-

цима полицијских агената према затвореницима, који су већ од раније примењивани у затворима Управе града и у Главњачи. Масе затвореника довођене су прво у затвор у Ђушиној улици, где су применом батина вршена обично прва саслушања. Разбеснели агенти у неколико махова су у том затвору батинама убијали затворенике, а забележена су и стрељања затвореника у дворишту затвора.

Гестапо и полиција непрекидно су вршили хапшења грађана за које су сматрали да су ма и у најмањој вези с народноослободилачким покретом. Из немачких извора, из извештаја Штаба команданта Србије, види се да су крајем 1941. и почетком 1942. године свакодневно вршена хапшења грађана. Ови подаци показују, на пример, да је било ухапшено:

26.	XII	1941.	—	5.	I	1942.	160 лица
6.	I	1942.	—	15.	I	1942.	247 „
16.	I	1942.	—	25.	I	1942.	107 „
26.	I	1942.	—	5.	II	1942.	152 „

итд.

Податке о броју ухапшеника и оштма који су били затворени у другој половини 1941. и почетком 1942, не рачунајући врло велик број стрељаних, што смо поменули, пружа такође извештај Одсека за социјално старање и социјалне установе Градског поглаварства Београда, који је остао сачуван. Овај Одсек издавао је храну за поједине затворенике и из његовог извештаја се види да је укупно било издато оброка:

Гестапоу	— од 26.	V 1941.	до	15. IV 1942.	64.970
Конц. логорима	— од 11.	VI1941.	„	15. IV 1942.	203.861
Немачким притвореницима	— од 16.	VI1941.	„	15. IV 1942.	59.499
Логору на Сајмишту	— од 8.	XII1941.	„	15.ГУ 1942.	1,342.950
Притвореницима УГБ	— од 13.	VIII 1941.	„	15. IV 1942.	114.342

Ови подаци показују да је Одсек за социјално старање и социјалне установе Градског поглаварства Београда, у току око 280 дана, за затворенике укупно издао 1,784.622 оброка. Не рачунајући оне који су стрељани или оне који су отпуштени из затвора, само према овим подацима излази да је у просеку, у свим врстама затвора и логора у Београду, дневно било затворено око шест и по хиљада људи.

У истом периоду, још озлоглашенији него пре рата у прогонима грађана постали су шеф београдске полиције и председник Општине Драги Јовановић, његови помоћници

у полицијској служби Бећаревић и Паранос, потчињени шефови полицијских одсека Малешев, Штерић и Губарев, као и шеф логора на Бањици Вујковић.

У борби против народноослободилачког покрета Министарство унутрашњих послова отишло је тако далеко да је чак издало специјално наређење о проналажењу и спаљивању све такозване „бољшевичке литературе". Полиција је добила задатак да обиђе све књижаре и издавачка предузећа и где год нађе сумњиве књиге, да их заплени и спали. Тако је београдска полиција и у том погледу постала достојна својих гестаповских колега, који су спаљивање напредне литературе у Немачкој вршили још много раније.

Недићева влада и полиција бринули су се такође да у граду створе посебну атмосферу, како би спољним манифестацијама изазвали код грађана утисак о непобедивој снази Немачке и о немогућности и бесмислености сваког покушаја борбе за ослобођење. Преко звучника, инсталираних на трговима и раскрсницама, громогласно су читане вести о победама немачке војске, затим разне претње грађанима и били емитовани фашистички маршеви и фашистичке песме. Повремено су Љотићеви добровољци марширали кроз улице, певајући фашистичке и националистичке песме. Љотићевским пропагандним акцијама руководио је штаб Љотићевих одреда, који се налазио у Крунској (данас улици Пролетерских бригада) број 12, где су непрекидно стајали наоружани љотићевци.

Атмосферу у граду допуњавала је окупаторска и квислиншка штампа. Окупациони листови ,.Ново време", „Обнова", „Понедељак", „Наша борба", „БопагггеШтд", „Сигнал" и други непрекидно су крупним насловима извештавали о немачким победама на Истоку или о поразима партизана, које су оцрњавали на све могуће начине. Одабраним фотографијама ови листови систематски су настојали да изазову утисак читалаца о непобедивости немачког војника и ништавности сваког онога који се Немачкој опире.

Да би искористили све људске резерве за борбу противу устаника, Немци су октобра 1941. одлучили да мобилишу гакође припаднике белогардистичке руске емиграције, која је у Југославији била добила уточишта подршком краља Александра још непосредно по стварању Кпаљевства СХС. Највећи део припадника ове белогардистичке емиграције по уласку немачке војске у Југославију ставио се у службу фашиста у име тзв. „светог рата противу комунизма". Октобра 1941. године Немци су у Београду почели да формирају посебне одреде од припадника белогардистичке руске емиграције. Њихови одреди имали су специјалан задатак да штите привредне објекте и комуникације од напада партизанских одреда (Шегквсћи^х). Заједно с љотићевским одре-

дима, и ови руски белогардисти понекад су у својим униформама марширали улицама града и такође доприносили стварању застрашујуће атмосфере, стварању утиска о постојању некакве огромне силе која се супротставља устаницима и свим борцима народноослободилачког покрета и која ће их на крају уништити.

Упоредо са свим овим мерама, окупатори и њихове домаће слуге, крајем 1941. и почетком 1942. године, посебну пажњу посветили су даљем ширењу и развијању антикомунистичке пропаганде, у ствари пропаганде против народноослободилачког покрета. У пропагандну акцију убачене су тада најбоље квислиншке интелектуалне снаге. У разним установама и удружењима организована су посебна предавања у којима је на фашистички начин приказивана политичка ситуација и упућивани позиви за борбу против комунизма. Оваква предавања држали су Димитрије Љотић, Велибор Јонић, Драги Јовановић, Милисав Васићевић, Бранимир Малеш и други истакнути поборници немачког фашизма.

Свим коморама било је наређено да одрже своје скупштине и састанке и да са њих упуте прогласе против ослободилачке партизанске акције. „Ново време" је 19. новембра 1941. донело обавештење да су адвокатска, инжењерска, лекарска, занатска, индустријска и трговинска комора осудиле ослободилачку борбу партизана у Србији. Али је карактеристично да су на свим скуповима поменутих комора обично присуствовали истакнути полицијски квислиншки представници и под њиховим непосредним руководством састављани су прогласи против ослободилачке борбе српског народа.

Занимљиво је да је на једном скупу просветних радника октобра 1941. Недићев министар просвете Велибор Јонић отишао чак тако далеко да је изјавио како ће недићевци умирити Србију „ако треба, чак и против њене воље".

У средњим школама, према саопштењу „Новог времена", током целог месеца децембра 1941. такође су систематски била организована антикомунистичка предавања, намењена не само ђацима већ су држани и посебни родитељски састанци на којима је родитељима тумачено како да штите своју децу од тобоже штетног утицаја комунизма. Била је то, у ствари, претња родитељима да морају спречавати своју децу да не узму учешћа у омладинском народноослободилачком покрету који је у то време био развио широку акцију у београдским средњим школама.

Фашистичка пропаганда и објашњавање потребе бообе противу устаника непрекидно су праћени разним претњама. Управник града Београда и шеф Специјалне полиције Драги Јовановић, 10. децембра 1941, на пример, издао је наредбу

о томе да сваки Београђанин мора пријавити комунисте и њихове симпатизере. Према тој наредби имао је да буде стрељан сваки онај који то не учини.

После неколико дана (14. децембра) штампа је известила да је почео да функционише Преки суд за Београд. У ствари, тако је у пракси изгледала изјава Драгог Јовановића од 10. децембра, дата поводом наредбе о обавезном пријављивању комуниста, а у којој је Драги Јовановић, између осталог, рекао да му лежи на срцу „да грађанима Београда загарантује да и убудуће могу бити мирни и спокојни".

Недићевци су у јесен 1941. године, у мноштву мера за борбу противу устаника и народноослободилачког покрета, организовали такође прикупљање новчаних прилога за такозвани фонд борбе против комунизма. Повремено су листови извештавали о прикупљању ових прилога и веома је карактеристично да су прилоге углавном давали разни индустријалци, трговци, високи службеници, адвокати и људи с већим приходима и бољег имовног стања, али њихова имена у саопштењима о давању прилога нису објављивана. Прилагачи су се, дакле, осећали толико несигурним да нису смели ни своја имена саопштавати јавности.

Немачка и недићевска пропаганда у највећој мери су користиле развој ситуације на Источном Љпонту и привремене поразе које су партизански одреди претрпели у западној Србији крајем новембра и почетком децембра 1941. године. Квислиншки листови су готово свакодневно доносили извештаје о продирању немачких трупа на територији Совјетског Савеза, о њиховом приближавању Москви и Лењинграду и борбама које су се водиле под самом Москвом. Разумљиво је да ове вести за београдско становништво нису нимало биле охрабрујуће. Немци су толико били уверени у своју победу на Истоку да је октобра месеца у штампарији „Ново време" био већ штампан проглас о заузимању Москве. Новембра и децембра 1941. било је само питање дана да се овај проглас излепи на градским улицама. Међутим, Немци нису доживели заузимање Москве и овај проглас никад није изнет из магацина штампарије. Али, морално дејство битака под Москвом било је веома тешко. И тек је неуспех хитлеровских трупа у покушају да заузму Москву лочео код грађана развијати известан оптимизам.

Исто тако, недићевска штампа обилато је писала о поразу партизанских одреда у западној Србији, приказујући одступање партизана у Санџак као дефинитиван пораз устаника у Југославији. И поред многих измишљених детаља, штампа је понекад доносила поједине тачне вести, дајући имена заробљених и стрељаних партизана, што је све само изазивало још већу забуну код грађана и негативно утицало на расположење становништва.

Често су окупаторски и квислиншки извештаји о ситуацији на фронтовима били праћени саопштењима о стрељању талаца и затвореника, што је, са своје стране, још више као мора притискивало свест грађана. После великих успеха ослободилачке борбе и устанка у Србији у лето и почетком јесени 1941. касна јесен и зима показали су да је ситуација тешка и да ће борба бити дуготрајна и веома крвава. У душе многих грађана увлачио се страх.

Томе је доприносила такође привремена консолидација недићевског квислиншког апарата управе. Децембра 1941. године Недић је извршио административну реорганизацију у Србији. Читава окупациона зона била је подељена на округе, а град Београд са околином је, као Управа града Београда, у административном погледу, био равноправан појединим окрузима.

Ради веће стабилизације свог положаја, Недићева влада је децембра 1941. и јануара 1942. повремено доносила наређења о принудном раду за поједина годишта. Била је основана тзв. национална служба рада, чији је првенствени циљ био да окупи омладину на радовима јавног карактера, где ће млади људи бити изложени фашистичком васпитном утицају и антикомунистичкој пропаганди. Сем тога, ова принудна служба рада требало је да накнади велики недостатак радне снаге. Поједине групе радника ангажоване су да раде у самом граду и на многим значајним објектима у Србији, посебно у рудницима, нарочито у руднику Бор. Недићева национална служба рада у ствари је била својеврсна копија немачке организације ТОТ.

ГЈ1АД И НЕМАШТИНА. СУМОРНА ЛОНДОНСКА ОБЕЋАЊА

Описани положај становника Београда не би био потпун ако поред полицијског терора и готово свакодневних злочина немачких окупатора, поред фашистичке и квислиншке пропаганде и бројних насилничких мера, не би били оцртани општи услови за живот у граду. Управо ти услови су се из месеца у месец погоршавали. Окупатори су се обилно користили својом војном снагом ради експлоатације и пљачке, нарочито потрошних добара која су се могла наћи у земљи. То је, уз остале окупационе мере, грађане тешко погађало. До највиших размера је расла оскудица у основним животним потребама.

Нарочито је био тежак положај грађана у погледу снабдевања намирницама, огревом, одећом и обућом. Основни животни артикли били су рационирани и издавани на

карте и бонове. Међутим, често су ове карте биле симболичне и служиле само за обману, јер намирница у граду није било. На другој страни, намирнице су вагонима одвожене за Немачку.

Иако је, према потрошачким картама, било одређено да се по особи издаје по 400 грама хлеба дневно, дешавало се да пекаре по 15 дана нису пекле хлеб услед оскудице у брашну или у недостатку дрва. А и кад су имале дрва, оне су, уместо хлеба, често давале по 250 грама слабо испечене кукурузне проје. Месо се добијало једанпут недељно и то свега 200 грама по особи, а најчешће га уопште није ни било. Маст, зејтин, сапун, кафа и чај уопште нису дељени.

Слична је била ситуација у снабдевању одећом и обућом. Издате су потрошачке карте за текстил и на основу тога је једна особа могла купити текстила у вредности до 1.200 динара. Међутим, најобичнији штоф коштао је 550—1.300 динара метар. Обуће такође није било. А пенцетирање ципела стајало је 400—500 динара. Највећи део становништва био је приморан да носи обућу са дрвеним ђоновима, популарно називану „дрвењаци". Исто тако, није било потребних количина дрва и угља, а метар дрва стајао је 1.500 динара.

Иако су све цене нагло скочиле, плате су остале исте, Ради штедње електричне енергије била је дозвољена употреба само једне сијалице у стану. Прекршај ове наредбе кажњавао се принудним радом. Због оскудице електричне енергије, често је био обустављан трамвајски саобраћај.

У таквој ситуацији недићевци су покушали да промет појединих врста намирница и друге робе регулишу оснивањем такозваних централа (Централа за текстил, Централа за огрев итд.). Услед недостатка намирница и робе ширила се црна берза. Црноберзијанци су појединим артиклима постављали фантастичне цене. Представљајући се противницима црне берзе, чију су појаву у ствари сами помагали својом политиком, недићевци су повремено вршили пописе разних залиха робе. Ови пописи су, под претњом принудног рада, били обавезни чак и за појединачна домаћинства.

Па ипак, и поред свих ограничења и претњи, многи Београђани су се упорно борили за одржавање егзистенције својих породица. Знатне количине намирница уношене су са села у град путем шверца, при чему су вешто избегаване недићевске контроле. У погледу снабдевања угљем, известан број дечака и омладинаца с временом се тако извештио да је, и поред животне опасности, на Савској обали и на Железничкој станици, из шлепова и вагона односио у џаковима угаљ и разносио га по становима. Неки од ових дечака постали су готово прави снабдевачи грађана угљем и дрвима.

Све то ни издалека није могло ублажити општу оскудицу.

На другој страни, високи недићевски чиновници, припадници недићевских и љотићевских одреда, добровољни припадници националне службе рада, као и други активни сарадници немачких окупатора, добијали су редовна следовања намирница и остале робе. Та следовања су служила као мамац да се људи определе за активну службу окупатору и квислиншким организацијама.

Ништа бољи није био положај ни у Земуну, иако се Земун налазио на домаку богатог Срема. Земунци су такође оштро оскудевали у свим основним животним потребама. Усташе и Немци односили су и одвозили све што би им пало у руке. За исхрану града недостајало је око 950 вагона жита. Меса и масти тешко се могло добити. Усташки лист „Граничар" писао је о томе отворено између осталог: „ ... Тржиште је потпуно празно. Нема сељака из околине, нема купуса, нема кромпира, пасуља, а за јаје, маслац и живад да и не питамо, јер је то фатаморгана за град Земун..."

Услед слабог и неорганизованог енабдевања, све више су се гомилали редови пред пекарама, месарама и на стоваришћима огрева. Поред тога, зима 1941—1942. године била је изванредно оштра. Недостатак хране и огрева доводио је све Београђане у веома тешку ситуацију. Све је то још више изазивало мржњу према окупатору, који је до такве ситуације довео, али тадашње стање у земљи и у свету, о чему се много писало у окупаторској штампи и говорило преко радија, није тренутно отварало добре перспективе.

Тражећи одушке из тешке ситуације у којој су се нала•зили, и поред изричите забране и претњи немачких власти, Београђани су напрегнуто слушали стране радио-станице, нарочито Радио-Лондон и Радио-Москву. Очекивали су да са те стране дође повољна вест о ближем или даљем слому хитлеровске Немачке, што би отворило наде и охрабрило људе да могу издржати тегобе окупације. Свака повољна вест, саопштена преко ових радио-станица, муњевитом брзином проносила се међу грађанима. Међутим, у касну јесен и у зиму 1941—1942. године, емисије Радио-Лондона, а донекле и емисије Радио-Москве, изазивале су код грађана велику заблуду у погледу развитка устанка и народноослободилачке борбе у Југославији.

Говорећи о борбама устаника и родољуба у Југославији током лета и јесени 1941. године, Радио-Лондон уопште није помињао партизане и партизанске одреде, већ је све борбе противу окупатора приказивао као искључиво дело четника. Од месеца октобра све чешће и чешће се у тим емисијама помиње име Драже Михаиловића као некаквог тобожњег јуначког вође отпора противу окупатора у Србији и у Југо-

славији, а од новембра и као представника краљевске југословенске војске и избегличке владе. Осим тога, преко Радио-Лондона, у више наврата, држали су говоре краљ Петар II, председник владе Душан Симовић, потпредседник Слободан Јовановић и неки други министри. Основна тема њихових говора била је да не треба давати узалудне жртве, да треба чекати док дође време за борбу. да не треба изазивати окупаторе да врше репресалије над народом, да треба сачувати српски народ од фашистичких злочина и слично.

Председник владе генерал Симовић, 15. новембра 1941. године, одржао је преко Радио-Лондона говор у коме је први пут јавно похвалио Дражу Михаиловића и његове четнике као тобожње јуначке борце, који *у име владе и краља* бране част српског народа. А јануара 1942. године Дража Михаиловић постао је министар војске и морнарице у новој краљевској избегличкој влади Слободана Јовановића. Радио-Лондон завео је тада готово редовна саоштења „са фронта отпора у Југославији" у којима је непрекидно величан Дража Михаиловић с његовим четницима. О партизанима се и даље није ништа говорило.

Крајем новембра и почетком децембра 1941. године Радио-Москва такође је у неколико својих емисија говорила о Дражи Михаиловићу као „команданту једне од ослободилачких армија у Југославији", иако је иста радио-станица раније давала извештаје о борбама партизанских одреда у нашој земљи. Али извештаји Радио-Москве о Дражи Михаиловићу у реченом смислу нису се наставили. Од новембра 1941. године почела је давати емисије Радио-станица „Слободна Југославија", преко које су слушаоци у целом свету, па и у Београду, почели добијати објективан приказ о борби партизанских одреда у Југославији, јер је станица редовно доносила саопштења Врховног штаба НОП одреда Југославије. Ова радио-станица слала је своје емисије из Москве.

И сами немачки окупатори намерно су изазивали утисак код грађанства да су четници Драже Михаиловића немачки непријатељи, иако су потајно са њима сарађивали. Процењујући да штаб Драже Михаиловића представља енглеско упориште, што је и било тачно, Немци су с четницима Драже Михаиловића сарађивали само ради борбе против народноослободилачког покрета. Крајем 1941. године, охрабрени успесима које су постигли против партизанских одреда у западној Србији, немачки окупатори намеравали су да задају ударац и четничком р^ководству као енглеском упоришту. Помажући локалне четничке одреде у борби против партизана, Немци су хтели да растуре равногорски штаб. Сам Дража Михаиловић успео је тада да се склони. Да би изазвали још већу забуну у народу, Немци су по-

четком децембра објавили уцену за главу Драже Михаиловића. Плакати о тој уцени били су излепљени и у Београду и стварали су код добронамерних грађана само забуну о томе ко се стварно бори против окупатора.

Цела ова „операција уцене" и тобожња офанзива против четника имали су више пропагандни смисао него што су окупатори стварно намеравали да ликвидирају четнички покрет. Он им је био неопходан за борбу против партизанских одреда. Стога су немачке команде ћутке прелазиле преко тога што се, управо децембра 1941, већи број четничких одреда Драже Михаиловића „легализовао", тј. пребацио у недићевске војне снаге. И недићевски и четнички одреди штедели су немачке снаге у борби против устанка. Уцењивањем Драже Михаиловића, Немци су само хтели да заварају траг својој сарадњи с четничким одредима у борби против народноослободилачког покрета и да код грађанства изазову што већу пометњу и страх.

Све је то искористила четничка организација. На основу тобожњег великог непријатељства четника Драже Михаиловића и окупатора, организација четничког покрета ширила је и у самом Београду своју пропаганду. Буржоазија се у граду почела да дели на недићевце и дражиновце, а у односу једних и других према народноослободилачком покрету није било никакве разлике. У томе су били потпуно јединствени.

Партијска и скојевска организација у Београду нашла се, тако, пред веома тешким и сложеним задацима. Народноослободилачки покрет имао је да води борбу и против немачких окупатора, и против недићеваца и њиховог државног и полицијског апарата, и против полулегалне и илегалне организације четника Драже Михаиловића.

ЈУНАЧКИ ПОДВИЗИ УДАРНИКА ПОЧЕТКОМ 1942.

Упркос свим описаним тешким условима за илегалан рад и борбу, почетком 1942. године поједине ударне групе бораца народноослободилачког покрета извршиле су у граду неколико крупних акција противу окупатора и квислинга. Оне су биле састављене од најсмелијих бораца, који су сваку акцију морали темељно припремити и проучити сваку могућност како приликом извршења задатака не би доживели неуспех.

Почетком те године, у појединим београдским предузећима извршено је више саботажа од стране радника. Има података да су радници на складишту погонског материјала СНЕББ на Чукарици вршили саботаже сипањем џакова ше-

ћера у бензин, што је онемогућавало или знатно отежавало употребу погонског горива за немачка моторна возила. Радници фабрике „Дунав" организовали су, крајем децембра, обуставу рада и добили неке уступке — повећање плата и др.

Веће акције забележене су јануара и марта месеца 1942. Ученик Драган Родић извршио је 5. јануара атентат на белогардистичког агента Њестеренка у улици Престолонаследника Петра. Убрзо је Драган Родић био ухапшен и заједно с групом затвореника на Бањици јавно обешен у дворишту логора. Изгледа да ову акцију ђачка ударна група Драгана Родића и Момчила Митровића није била темељно припремила, па је, према сачуваним документима, Месни комитет СКОЈ-а критиковао неприпремљено извршавање ове акције. Ипак је атентат који је извела група Драгана Родића имао великог одјека у граду.[22])

Једну од значајнијих акција београдских ударника у то време представља ослобођење Иванке Муачевић-Николиш, 25. јануара 1942. године, из Гинеколошког одељења Опште државне болнице.

Иванка Муачевић била је ухваћена од стране Гестапоа у Крагујевцу крајем 1941. године. Она је, као курир, одржавала везе између Београда и ослобођеног Ужица и често је преносила илегални материјал. Ухватили су је, изгледа, с већом количином илегалног материјала и довели у затвор у Београд. Пошто се налазила у другом стању, прво су је затворили у затвореничку болницу. Посредством лекара, симпатизера народноослободилачког покрета и КПЈ, пребачена је на Гинеколошко одељење Опште државне болнице. Месни комитет КПЈ тада је донео одлуку да Иванку Муачевић ослободи из затвора и за то је предузео потребне мере. За ову акцију била је формирана посебна ударна група. Чим се Иванка породила, 25. јануара, ударна група упала је на Гинеколошко одељење, разоружала стражара који је Иванку чувао, извела је заједно с новорођеним дететом и аутомобилом је пребацила у сигуран илегалан стан.[23]) У овој акцији учествовали су тада најбољи београдски ударници из разних рејона, већином радници: Карло Лукач, Милић Мартиновић,

[22]) *Драган Родић* (1924—1942), рођен у околини Дрвара, припадао је кругу најборбенијих средњошколаца-скојеваца. После искључења из Приједорске гимназије 1940, постао је ученик I мушке гимназије у Београду и током лета 1941. учествовао је у великом броју акција као члан разних ударних омладинских група. — *Момчило Митровић* (1922—1942), студент, био је један од активнијих скојеваца. После Родићевог хагппења и он је био затворен и затим из Бањичког логора изведен на стрељање.

[23]) *Иванка Муачевић* (Вуковар, 1911—1942), лекар. Као активан студент-комуниста била је ухапшена 1933. и осуђена на 2 године робије, коју је издржала у Пожаревцу. Од 1935. до 1941. поново је била на партијском раду у Србији.

Сава Милић, Бранко Булат, Никола Стринека, Војислав Поповић, Нино Ленардић, Рајко Вићентијевић и неки други.[24])

Иванка је касније упућена у Загреб, где је, међутим, била откривена од стране усташке полиције и стрељана. Њено дете предато је у Београду на чување једној породици, која је и сама имала мало дете.

После ове акције у свим затвореничким болницама заведен је необично строг режим према болесним затвореницима, тако да више није било могућно извршавати отмице сличне врсте.

Крајем фебруара 1942. године, по налогу Окружног комитета, секретар Месног комитета Јелена Ћетковић издала је директиву да се приступи организовању атентата на Ђорђа Космајца, поднадзорника полицијских агената Управе града Београда и једног од најзлогласнијих агената београдске полиције, који је нарочито прогањао комунисте, и пре рата и у току окупације.

За извршење овог атентата била је формирана посебна ударна група коју су сачињавали: Ђуро Мађерчић, браварски радник, Милић Мартиновић, обућарски радник, Никола Стринека, кројачки радник, и Бранко Булат, чиновник-приправник у Поштанској штедионици. Било је одлучено да се Космајцу постави заседа у улицама којима он пролази идући од свога стана у Цара Уроша број 17 до Главњаче. Један ударник је стајао као обезбеђење на углу улица Цара Уроша и Змаја од Ноћаја, други на углу Краља Петра (данас 7. јула) и Змаја од Ноћаја, док су друга двојица имала да изврше атентат. Једна другарица, прерушена у Словакињу, стајала је пред станом Космајца с кантама млека.

Када је Космајац 6. марта 1942. године изишао из стана, лупањем канти од млека дат је потребан знак ударницима

") Карло Лукач (1914—1942), келнер, још пре рата учествовао је у многим демонстрацијама и штрајковима којима је Партија руководила, а после априла 1941. био је члан разних ударних група. Уједно је вршио дужност секретара једне од партијских ћелија у II рејону. Погинуо је приликом вршења атентата на полицијског писара Штерића, што је у овој књизи касније описано. — *Војислав Пстовић* (Невесиње, 1924—1945), ученик VII разреда VIII мушке гимназије, припадао је ударној групи Нина Ленардића, с којом је извршио више акција. Често је учествовао у растурању летака и преношењу оружја. Крајем јануара 1942. ухапшен је приликом једног неуспелог покушаја напада на немачког војника. После дужег мучења, немачки војни суд осудио га је на 10 година робије, па је због тога био спроведен у Маутхаузен, одакле је доцније пребачен у логор у Ланзбергу, где је, исцрпљен, умро крајем марта 1945. године. — *Нино Ленардић* руководио је ударном групом која је вршила акције на простору око Карађорђевог парка, према Славији и Чубури. Ленардић је посебно био задужен за прикупљање, оправку и пребацивање оружја. Нема подробнијих података о његовом даљем раду. О осталим поменутим ударницима делом је већ било речи, а делом Ке се о њима још говорити.

који су чекали у заседи. Агенту су одмах пошли у сусрет Мартиновић и Мађерчић. Космајца је пратио агент Обрад Залада. Ударник Мађерчић револвером је пуцао на Космајца и убио га, а Милић Мартиновић је то исто учинио са агентом Обрадом Заладом. Сви ударници су се организовано повукли и тада нико од њих није био ухапшен.[25])

На сахрани Космајца и Заладе окупила се квислиншка елита а опроштајни говор одржао је сам управник града Београда и шеф Специјалне полиције Драги Јовановић. Убрзо је Драги Јовановић добио прилику да одржи још један посмртни говор. Један други полицајац и човек који је веома много помагао окупаторима у прогањању комуниста и присталица народноослободилачког покрета, Драгољуб Штерић, старешина I кварта, убијен је на улици 14. марта 1942. године. Ову акцију такође је извела једна ударна ослободилачка група. Наоружани чланови ове ударне групе били су: Карло Лукач, келнер у кафани „Гинић", Сава Милић, трговачки помоћник и Предраг Вијоровић, новинар. Они су 14. марта изјутра сачекали Штерића испред његовог стана у улици Кнеза Павла број 47. Лукач је извадио револвер и извршио атентат, а друга двојица налазила су се на обезбеђењу у околним улицама. Пошто је извршио задатак, Лукач је покушао да се повуче, али је улица у то време била прометна па су се за њим жандарми и неки четници дали у потеру. Један четник је опалио из пушке и успео да погоди Лукача. Он је претрчао рањен још 50 метара и мртав се срушио на углу улица Кнеза Павла (данас 29. новембра) и Таковске. У поменутој потери полиција је успела да ухвати Саву Милића и Предоага Вијоровића.[26])

За атентат на Штерића полиција се светила Лукачевом брату Вилмошу. Он је одмах после атентата био ухапшен и у затвору страховито батинан. Према сећању једног савременика, Вилмош се увек са батинања враћао у ћелију пузећи. Више није чак могао ни да јауче, већ је само пуштао неке неартикулисане гласове, толико је био пребијен. Био је радостан када је сазнао да ће бити одведен у Бањички логор, иако је знао да га тамо чека сигурна смрт.

Поред ових акција против квислиншких агената, акција већег стила које су имале значајнијег одјека у грађанству,

") Никола Стринека, кројачки радник, рођен 1916. у селу Доњи Јаворак (Двор на Уни) и *Бранко Булат* (1918—1942), поштански чиновник, са разним ударним групама извршили су већи број значајних акција у Београду. Обојица су у пролеће 1942. пали у руке полиције. Стрељани су у Јајинцима исте године.

") Сава Милић (1919—1942), трговачки помоћник, припадао је оним београдским омладинцима ударницима којима су поверавани најтежи и најодговорнији задаци. Ухапшен је марта, а стрељан маја 1942. у Београду, прошавши, као и већина његових другова, кроз логор на Бањици. — *Предраг Вијоровић* (1911—1942), новинар, ухваћен је и стрељан после мартовске провале.

па и ван Београда, поједине организапије народноослободилачког покрета у зиму 1941—1942. и у рано пролеће водиле су и неке друге мање акције. Тако је, на пример, Месни комитет СКОЈ-а, преко скојевског руководства за средње школе, у зиму почетком 1942. водио бојкот недићевске националне службе рада поводом мобилизације омладинаца за чишћење снега пред немачким касарнама. У ствари, ова акција била је уперена уопште против недићевске националне службе рада. Тим поводом омладинска организација у Београду издала је и летак у коме протестује против служења немачком окупатору. Овај и други прогласи који су ширени по граду указивали су грађанима да, и поред свег хвалисавог писања окупаторске и квислиншке пропаганде, у Београду постоји и бори се снажан народноослободилачки покрет.

У исто ово време, почетком 1942, организације народноослободилачког покрета у Земуну даље су ширише свој утицај и јачале борбу против немачких и усташких окупатора. Акцијама у Земуну био је обухваћен веома широк круг припадника народноослободилачког покрета. Само у растурању прогласа Среског комитета КПЈ од 12. јануара 1942. узело је учешћа око 140 ударника и 14 чланова Партије.

Веома често су у Земуну припадници ослободилачког покрета исписивали антиокупаторске пароле, као: „Смрт фашизму — слобода народу!", „Живели партизани — смрт усташама", „Живела Комунистичка партија Југославије" и друге. Једна од таквих парола, исписана крупним словима величине једног метра, месецима је стајала у Славонској улици. Овакве пароле су чак усред дана исписиване у центру Земуна, испред биоскопа „Корзо" и „Централ". Најчешће их је писао Момчило Радивојевић, скојевац са Чуковца. Он би на гитари свирао док су улицом пролазиле масе пролазника, за тренутак би застао, исписао понеку паролу и опет наставио песму.[27]) На велику мапу. на којој је био приказан немачки продор у Совјетски Савез, ударници су пљуснули кантицу црвене боје, што је нарочито разбеснело месну полицију.

Земунски скојевци често су водили акције за набавку оружја. Тако је Душко Мађерчић у посластичарници „Глумац", марта 1942, са опасача једног немачког војника скинуо револвер парабелум.[28]) На истом месту сличну акцију ка-

[a7]) *Момчило Радивојевић,* омладинац-радник, био је касније ухапшен. Пошто је издржао страховита мучења у затвору, одведен је у Сремску Митровицу, где је стрељан заједно с групом другова.

[") *Душан Мађерчић Корчагин* (1920—1942), лимарски радник, рођен је у селу Живковића Коси код Карловаца. Почетком 1942. био је ухапшен, али је побегао из затвора. После тога отишао је у партизане, где је исте године погинуо у борби са усташама и Немцима на Фрушкој гори.

сније је извео и Сима Поповић. Оружје се набављало и преко неких домобрана, који су са симпатијама гледали на акције-народноослободилачког покрета. За оружје постојала је специјална такозвана „База" на гробљу, где се понекад налазило и до 30 пушака.

Ударници су и даље настављали да врше саботажне акције на аеродрому. Цени се да је штета коју су ударници наносили у предузећу „Луфтханза" износила по 200 хиљада динара дневно, а недељно чак и преко милион динара. Металски радник и диверзант Бранко Плећаш, уз помоћ другова, успео је да оштети четири авионска мотора типа „Бристол Бленхајм", затим је у стајни трап усташког авиона „Првенца" убацио шећер, што је изазвало удес и ломљење авиона.[29])

Ударник Иван Радосављевић и још два друга запалили су почетком маја 1942. камион једног усташе на углу Бреговите и Новоградске улице.[30]) Тих дана, на другој страни Земуна, ударници Душан Секић и Сава Михић запалили су око 20 вагона крпа и вуне у фабрици тканина у Тошином Бунару.[31])

Поред ових, земунски ударници извршили су и оштрије акције. Полиција је 29. априла 1942. на улици ухапсила инж. Јакуба Кубуровића, секретара партијске ћелије „Прилаз—Калварија". Када су агенти хтели да легитимишу Кубуровића, овај је снажно одгурнуо једног агента и почео да бежи. Међутим, остали су отворили ватру и ранили га. Био је одведен у полицију и тамо подвргнут зверском мучењу. Кидали су му нокте, секли и пекли комадиће тела, а трећег дана освануо је обешен.[32]) Сремски комитет КПЈ одлучио је да за смрт Кубуровића има да плати Валтер Филиповић, шеф политичког одсека усташког редарства. Одабрана тројка земунских ударника извршила је атентат на Филиповића 14—15. маја пред његовим станом у Цигларској улици број 4. Тим поводом Сремски комитет издао је проглас који је наишао на снажан одјек у грађанству.

Маја 1942. једна ударна тројка извршила је атентат на агента Зукановића, који је био убачен међу раднике у пре-

[29]) *Бранко Плећаш,* металски радник у „Икарусу", рођен је у Госпићу. Извршио је више значајних саботажа у „Икарусу" и на аеродрому. Погинуо је при преласку Саве. Плећаш спада у ред најборбенијих земунских ударника.

[30]) *Иван Радосављевић,* данас потпуковник ЈНА.

[31]) *Дугиан Секић Шаца,* данас секретар за индустрију Извршног већа СР Србије. О Сави Михићу види напомену на страни 136.

[32]) *Инж. Јакуб Кубуровић* (Чајниче, 1914—1942), агроном, још као студент пришао је напредном радничком покрету, а непосредна после окупирања земље постао је члан КПЈ. Почетком 1942. био је секретар једне партијске ћелије у Земуну. Као партијски радник и борац за ослобођење остао је у лепој успомени великом броју Земунаца.

дузећу за производњу авиона „Икарус", где је народноослободилачки покрет био изванредно снажан.

Тако су у Земуну, почетком 1942, окупатори и усташе непрекидно страховали од акција народноослободилачког покрета.

ПРСА У ПРСА С НЕПРИЈАТЕЉЕМ

На све акције народноослободилачког покрета окупатори и њихове слуге у Београду и Земуну одговарали су пооштреним прогонима, зверским мучењима ухапшених и непрекидним извођењем на стрељање појединих група затвореника, како из затвора Управе града Београда тако и из логора на Бањици и Сајмишту.

Код већине бораца за ослобођење, код чланова Партије, скојеваца и симпатизера постепено се Љормирала свест о томе да пад у руке полиције значи готово исто што и сигурна смрт. Отуда су поједини припадници народноослободилачког покрета већ приликом самог хапшења покушавали да побегну од полицајаца и агената или су пружали оружани отпор у настојању да се спасу. Забележено је више случајева да су ухапшени активисти Партије и СКОЈ-а приликом спровођења успели да се отргну од жандарма и агената и да умакну.

Ево само неколико карактеристичних примера о комунистима који воде борбу с непријатељем прса у прса.

На уличном састанку чланова Трећег рејонског комитета КПЈ у Београду, 30. јануара 1942. године у Владетиној улици, којем су присуствовали Сава Алексић, Марко Стојанов и Олга Т. Јовановић, изненада су полицијски органи извршили легитимисање, ухапсили их и почели спроводити у Четврти кварт. Стојанов је ту некако успео да се докопа врата и побегне, док су Алексић и Олга Јовановић спроведени у Управу града. На тргу код Споменика (данас Трг Републике), секретар Трећег рејонског комитета КПЈ Милован Стефановић и још један комунист приметили су да жандарми воде Алексића и Олгу Јовановић. Стефановић је тада напао жандарма и Алексић је успео да побегне, иако је имао лисице на рукама а Олга Јовановић је ипак спроведена у Управу града.[33])

Сличан догађај одиграо се 13. фабруара 1942. године у улици Краља Александра (данас Булевар Револуције) у једној обућарској радионици близу кафане „Лион". На том месту одржавали су састанак чланови Месног комитета КП.Ј

") Сава Алексић, Марко Стојанов и *Милован Стефановић* били су ухапшени у мартовској провали, одведени у Бањички логор и стрељани. О Олги Т. Јовановић види напомену на стр. 228.

Стеван Јовичић и Петар Ристић са члановима Шестог рејонског комитета Спасојем Грбовићем, Анком Кумануди и Мирославом Букумировићем.[31]) Одједном је у радионицу ушао један жандармеријски наредник, легитимисао их и повео у оближњу жандармеријску станицу. При спровођењу успели су да побегну Букумировић, Јовичић и Ристић, док су Анка Кумануди и Грбовић били ухапшени.

Почетком 1942. године забележено је такође више случајева да су полицијски органи приликом вршења хапшења наилазили на оружани отпор. У јануару, агенти Специјалне полиције извршили су напад на Мирослава Букумировића у Трнској улици, али је овај успео да побегне, пружајући отпор. Месеца фебруара на улици је био убијен од стране агента Јосип Чебукли, организациони секретар Седмог рејонског комитета КПЈ, који је такође покушао да побегне када су агенти хтели да га ухапсе. Секретар Седмог рејонског комитета КПЈ, Петар Гвојић, приликом хапшења у улици Станоја Главаша, пред зградом број 3, супротставио се оружјем органима полиције и они су га на улици убили.[35])

Пружајући отпор агентима при покушају хапшења, 4. априла 1942, у Шуматовачкој улици, пред зградом број 10, био је убијен Тодор Дукин, секретар Окружног комитета КПЈ за београдски округ. Приликом покушаја бекства од агената, јуна 1942, био је такође на улици смртно рањен Мија Ковачевић, члан Окружног комитета КПЈ за београдски округ.[3®])

На сличан начин, и поред отпора, настрадао је средином јуна 1942. секретар Среског комитета КПЈ у Земуну Стеван Дукић. Неким случајем, Дукић је код Евангелистички цркве налетео бициклом на немачког полицајца и оборио га. У гужви која се изродила неки пропалица Тоша Цветковић помогао је полицајцима да ухвате Дукића, да га на улици претуку и тако претученог одведу у затвор, где је и убијен, ноћу 20—21. јуна 1942.[37]) (Полицијског помагача Цветковића

") Стеван Јовичић, данас пензионер. О Петру Ристићу види стр. 192. — *Спасоје Грбовић* на саслушању у Специјалној полицији имао је чврсто комунистичко држање. — *Анка Кумануди,* данас пензионер. О Букумировићу види напомену на стр. 135.

") Петар Гвојић (1915—1942) и *Јосип Чебукли,* обојица радници (лимар и керамичар), погинули су убрзо један за другим. Њихова смрт била је ненадокнадив губитак за VII рејонски комитет КПЈ у Београду.

[30]) О Т. Дукину види стр. 191.

[57]) Стеван Дукић (1912—1942), текстилни радник, члан КПЈ од краја 1937. Учествовао је у неколико штрајкова текстилних радника у Београду. По окупирању земље постаје члан једнога од рејонских комитета у Београду. Као борбен радник био је одређен за члана ударне групе која је имала да изврши спасавање Александра Ранковића. Повремено га је Покрајински комитет слао ван Београда да обави разне партијске задатке и обиђе неке партијске организације. У пролеће 1942, када је Јанко Лисјак прешао на рад у Београд, Ду-

земунски ударници казнили су смрћу већ после две недеље и то на истом месту где је био ухваћен Дукић.)

У својој жилавој борби против окупатора и полиције комунисти су у Београду и Земуну с једне стране наносили ударце непријатељу, а с друге настојали да прошире свој политички утицај, да очувају постојеће организације и да их учврсте. Управо почетком те године КПЈ и СКОЈ постигли су велике успехе у ширењу и јачању својих организација. У београдској партијској организацији у то време борило се око 500 чланова Партије. Према сећању савременика ови чланови Партије били су организовани у око 70 партијских ћелија. (Из полицијских докумената види се да је почетком априла 1942. године полиција сматрала да у Београду има око 50 партијских организација са око 2.000 чланова.)

Подаци о бројном стању организација КПЈ у Београду с почетка 1942. веома су карактеристични и овде ћемо их изнети, утолико пре што оне делимично осветљавају и ону мрежу партијских организација која је постојала већ у лето 1941. године а о којој не постоје ближи подаци. При оцењивању ових података треба, међутим, узети у обзир да је у току лета и јесени 1941. неколико стотина активиста народноослободилачког покрета, међу којима је био највећи број чланова Партије и СКОЈ-а, ступило у партизанске одреде и напустило своје организације у Београду. Па ипак, примањем нових чланова у организације и активе, КПЈ и СКОЈ почетком 1942. представљали су у граду по броју исто тако снажну ако не и снажнију организацију од оне која је постојала и борила се у лето 1941. године.

Међутим, снага Партије и СКОЈ-а и читавог народноослободилачког покрета не може се процењивати искључиво према бројном стању партијског и скојевског чланства. Око чланова Партије и СКОЈ-а био је окупљен веома велик број присталица народноослободилачког покрета, чијим је утицајем био захваћен читав град, сви слојеви грађанства. Зато и податке о бројном стању партијског чланства треба узети само као податке о оном најсвеснијем и најборбенијем језгру народноослободилачког покрета.

Први рејонски комитет КПЈ у Београду (Чукарица, Беле Воде и Остружница) имао је, почетком 1942, према непотпуним подацима, седам партијских организација, и то: у Бродоградилишту; у Фабрици шећера; у Ковници новца; у Белим Водама; у Државном монополу, на Пилани у Остру-

киК је постао секретар Среског комитета КПЈ за Земун. Савременици из Земуна причају о њему као о необично храбром човеку, који је умео и другима да улије храбрости у одлучним тренуцима. Ухапшен је јуна 1942. и том приликом је органима полиције пружао физички отпор. Када агенти на саслушању нису ништа од њега могли сазнати, претукли су га у затвореничкој Келији, а његово тело обесили о решетке на прозору, инсценирајући на тај начин самоубиство.

жници; организацију обалаца и једну уличну организацију на Чукарици.

Други рејонски комитет (болнице и клинике, Сењак, Топчидерско брдо, Дедиње и Раковица), према непотпуним подацима, имао је осам партијских организација: на клиникама, у Општој државној болници, у Раковици, у Министарству пољопривреде, на Железничкој станици, у Маркарници, уличну ћелију на Сењаку и ћелију графичара.

Трећи рејонски комитет („круг двојке") имао је на својој територији, према непотпуним подацима, 15 партијских организација. Ово је по броју чланова КПЈ и броју партијских организација био један од најјачих рејона у Београду. Партијске организације су деловале у Пошти 1 и Пошти 2, затим у Народној и Хипотекарној банци, док су остале ћелије биле уличне.

Четврти рејонски комитет (Дорћол и цела територија до Железничке станице „Дунав"), према непотпуним подацима, имао је 11 партијских организација. Овај рејон је такође по броју чланова Партије и броју партијских организација био један од најјачих у Београду. На четвртом рејону деловале су следеће партијске организације: ћелија обућарских радника; улична ћелија на територији од Железничке станице „Дунав", Кнеза Павла улицом, Ђорђа Вашингтона, Милетином улицом до Дунава; улична партијска ћелија на територији од Француске улице, Душановом до Дубровачке и Дунава; улична партијска јединица на територији ограниченој Кнез-Милетином улицом, Душановом и Француском до Дунава; улична организација на територији Дубровачке и Душанове улице до Дунава; организација трамвајских радника; организација у Дирекцији трамваја и осветљења; организација у Електричној централи; организација службеника и радника у Зоолошком врту; организација у Управи трошарине и организација у Пожарној команди. Сем тога, у неким мањим предузећима радили су поједини чланови Партије који су били везани за уличне организације, као, рецимо, у предузећу „Елка" и у радионици „Јосимовић". — О снази и утицају партијских организација у овом рејону речито говори чињеница да је прилог за Народноослободилачки фонд прикупљен просечно од око 700 лица у износу од око 25.000 динара месечно.

Пети рејонски комитет обухватао је територију Карабурме и Палилуле, све до Железничке станице „Дунав". На том терену деловало је пет партијских организација, и то: једна у штофари Владе Илића, друга у пекари „Соко", трећа у платнари „Београд АД", четврта у фабрици „Рогожарски" и у околним улицама, а пета је обухватала фабрику боја и лакова „Савић" и околне улице.

Шести рејонски комитет (Булбулдер са Звездаром), према непотпуним подацима, имао је шест партијских организација, и то: у фабрици „Моравија", у „Беометалу" и четири радничке уличне јединице.

Седми рејонски комитет обухватао је велику територију: Чубура, Котеж Неимар, Црвени крст, Душановац, Вождовац и Пашино брдо. Према сећању савременика, седми рејон је по броју чланова и броју партијских организација био највећи рејон у Београду. На овој територији деловало је око 15 партијских организација, које су углавном биле уличне организације. Оскудни подаци који су сачувани о партијској организацији на овом рејону показују да су партијске организације деловале у Општинском расаднику, на територији Вождовца, на територији Јужног булевара, на Чубури, итд.

У првој половини 1942. године само у Земуну активно је деловало седам партијских ћелија које су имале 33 члана Партије и 14 кандидата.

У исто време, крајем 1941. и почетком 1942. године, проширио је и учврстио своју организацију СКОЈ. Према статистици коју је у Београду почетком 1942. године водио Месни комитет СКОЈ-а, у граду је било око 500 организованих чланова и око 2.000 активних омладинаца, симпатизера СКОЈ-а, који су редовно давали прилоге за СКОЈ и Народноослободилачки фонд.

Према непотпуним подацима, почетком 1942. године СКОЈ је у Београду имао више квартовских актива, и то: у првом рејону 4, у другом рејону 4, у трећем рејону 4, у четвртом рејону 3, у петом рејону 4, и у шестом рејону 4. (Раније је изложено како су биле подељене територије у организацији СКОЈ-а.)

Сваки квартовски актив СКОЈ-а руководио је са по неколико скојевских подактива. Осим тога, Месни комитет СКОЈ-а директно је руководио школским активом, који је непосредно водио бригу о раду СКОЈ-а у појединим средњим школама, где су, где год је било могућности, били Формирани школски, а у много случајева и разредни активи СКОЈ-а или активи напредне средњошколске омладине.

Крајем 1941. расформиран је актив СКОЈ-а за рад међу студентима, јер се, услед немачке окупације и престанка рада Универзитета, у Београду није био окупио већи број студената, а они који су дотада били активни и живели у самом граду укључени су у рад скојевских и партијских организација по рејонима.

У Земуну је такође радило више скотевских актива и подактива. Они су обухватали у првој половини 1942. око 400 скојеваца.

Погледају ли се у целини изнети подаци о партијској и скојевској организацији у Београду и Земуну, као и раније изложени подаци о Народноослободилачком фонду, добија се импозантна слика о снази народноослободилачког покрета почетком 1942. године. Ако се узме у обзир да су многи чланови Партије и СКОЈ-а лично држали активе симпатизера са по десетак чланова, а да су, даље, припадници ових актива такође окупљали присталице народноослободилачког покрета, онда се види колико је широко била развијена мрежа преко које су Партија и СКОЈ вршили политички утицај на најшире кругове грађанства и омладине и ширили дух борбе против окупатора и домаћих издајника.

Ослањајући се на мржњу Београђана према окупаторима, развијајући антиокупаторско расположење, народноослободилачки покрет у Београду ширио се и јачао упркос привременом поразу партизанских одреда у Србији крајем 1941. године, упркос немачким успесима на Источном фронту, упркос страховитим репресалијама које су немачки окупатори и њихове домаће слуге вршили према грађанима, упркос широко развијеној пропаганди Немаца и недићеваца против народноослободилачког покрета, упркос дволичном држању и издајничком деловању присталица краљевске емигрантске владе и четника Драже Михаиловића, упркос саветима који су преко Лондонског радија слали избегличка влада и краљ.

У борбу против окупатора и њихових слугу устајали су пре свега београдски радници и омладина, а заједно с њима многи ситни чиновници и културни радници — прави родољуби. Иако непотпуни, постојећи подаци о социјалном саставу партијских организација у Београду и Земуну почетком 1942. године недвосмислено показулу да је више од половине чланова Партије потицало из редова радника. Ова чињеница веома много говори, јер је до 1941. године Београд претежно био административни, политички, трговачки и културни центар, а не индустријско и радничко средиште, услед чега је укупан број радника у Београду релативно био мали. Међутим, у социјалној структури партијских организација преовлађују радници и то показује каква је била улога радничке класе у ослободилачком покрету.

Београдска омладина почетком 1942. године изражавала је своју родољубиву борбеност отпором који је под руководством СКОЈ-а пружала фашистичкој пропаганди у школама, а посебно недићевској радној служби. Недићевци су бригаде ове радне службе званично и пропагандно називали „војска смене". Међу омладинцима у граду настала је пародија химне коју су недићевци компоновали за бригаде „војске смене". У тој пародији, између осталог, говорило се:

Војска смене никако да крене,
а кад крене има закашњење.
Војска смене може и без мене.

I

Кад су у појединим београдским вишим разредима гимназије активно почели да спроводе антикомунистичку пропаганду, скојевска организација у средњим школама организовала је бојкот таквих предавања. Бојкот се спроводио у виду тихог напуштања наставе. Крајем школске године, у пролеће 1942. СКОЈ је вршио напоре да организује бојкот тзв. средњошколске смотре, коју су недићевци припремали за Видовдан. И заиста, на Видовдан ова недићевска средњошколска смотра није била одржана.

СКОЈ је тада у Београду вршио утицај на најшире омладинске редове. Тадашњи секретар Месног комитета СКОЈ-а Бора Дреновац у сећањима о раду СКОЈ-а почетком 1942. године каже, између осталог: „Иако сам радио и пре и после рата у СКОЈ-у, не могу да нађем ниједан период који би се могао упоредити са овим периодом по интензитету интерног живота скојевске организације."

ЈОСИП ШЋУРЛА МАЧАК И ДРАГУТИН ФИЛИПОВИЋ ЈУСА

Међутим, управо у време тог интензивног рада и борбе народноослободилачког покрета, у пролеће 1942. године, организације КПЈ и СКОЈ-а у Београду претрпеле су нов веома тежак ударац. Полицији је, у непрекидној оштрој борби против народноослободилачког покрета, пошло за руком да открије, прво, месно скојевско а затим и месно партијско руководство, као и читав низ рејонских партијских и скојевских руководстава и основних организација и да похапси веома велик број њихових чланова.

Прва хапшења настала су у организацији СКОЈ-а почетком фебруара 1942. Изгледа да је неким случајем био ухапшен Бранко Мишковић Блихер, члан Месног комитета СКОЈ-а. Он је одмах почео да проваљује месно руководство СКОЈ-а, рејонске и основне организације које је познавао. И не само то, Мишковић Блихер није спадао у ред оних људи који би попуштали пред физичким и психичким мучењима на полицији. Он се одмах ставио у активну службу полиције, рачунајући, вероватно, да ће на тај начин моћи да спасе свој бедни живот. Био је то издајник великог стила.

Непосредно после хапшења, Мишковић Блихер је већ следећег дана довео агенте у улицу где су се редовно састајали чланови Месног комитета СКОЈ-а. Ту су били ухапшени Јосип Шћурла Мачак и Драгутин Филиповић Јуса,

чланови Месног комитета. Убрзо је био ухапшен и Бане Крстић, такође члан Месног комитета СКОЈ-а.

Овим хапшењима у фебруару—марту 1942. године биле су захваћене такође организације СКОЈ-а у првом и петом рејону, које је на вези држао Мишковић Блихер и у другом и четвртом рејону, које је држао на вези Бане Крстић. Од провале једино су тада остали сачувани трећи и шести рејон, као и организација СКОЈ-а у средњој школи, коју Блихер није познавао.

Приликом саслушавања у полицији, која је трагала за вишим скојевским и партијским руководствима, изванредно јуначко држање показали су Јосип Шћурла Мачак и Драгутин Филиповић Јуса.

Јосип Шћурла био је зидарски радник и организациони секретар Месног комитета СКОЈ-а. Он је непосредно руководио активом СКОЈ-а за средње школе и овај актив је тада остао полицији непознат.

Као омладинац-радник, Шћурла је још од јесени 1940. активно радио у руководству организације СКОЈ-а у Земуну, где је био један од најомиљенијих омладинских руководилаца. Био је такође члан КПЈ. Поиликом реорганизације Месног комитета СКОЈ-а, новембра 1941. године, Шћурла је прешао на рад у Београд. Савременици кажу да је Шћурла био изванредно интелигентан, природно обдарен и веома фин по својој унутрашњој структури. Он је руководио скојевским радом у средњим школама врло успешно, иако никад није био средњошколац и с њим су се сви другови веома лепо слагали и увек се консултовали. Такав утисак оставио је и међу земунским скојевцима и комунистима који су га познавали.

Са Шћурлом је у истој ћелији био затворен Ратимир Стојадиновић, данас вајар. О довођењу Шћурле у затвор каже Стојадиновић у својим сећањима:

„ . . . После једног часа одведен је на саслушање, које је трајало више сати. Кад се вратио, могли смо га препознати само по његовом белом џемперу. Цела глава му је била натечена; онесвешћен, бачен је на под. Међутим, чим се освестио, почео је да пева руске револуционарне песме.

Кад је дошао са другог саслушања, овако је реаговао:

‚Баш је будала онај Бећаревић. Поичао је да ће ме убити. Мислио је да ће ме тиме уплашити. Баш је глупав. Како му није јасно да сваког тренутка на Источном фронту гину овакви људи, овако млади као што сам ја, да је то нормално и да тако мора да буде. Он хоће да изнуди од мене неко признање и прети ми да

ће ме убити, ставити у џак и бацити у Дунав или Саву. Међутим, моје саслушање ће се свести на име и презиме: Јосип Шћурла, зидарски радник, рођен тада и тада и мој потпис'."

Али двадесетогодишњи Шћурла није стигао ни такав записник да потпише. Агенти су га убили батинама још у току саслушања. У соби у којој је саслушаван нађен је касније комад меса са његове пете. Био је толико тучен да су му се виделе кости на петама.

Драгутин Филиповић Јуса, електричарски радник, члан Месног комитета СКОЈ-а, такође је на саслушању био подвргнут страховитим мучењима. Али Филиповић ни речи није рекао полицији. Он је јуначким држањем у затвору спасао оне скојевске рејоне које је сам држао на вези. У успомени савременика остао је као тих, скроман, али упоран и необично борбен омладинац. Стрељан је у Јајинцима маја 1942. године, у групи затвореника са Бањице.

Овом полицијском интервенцијом и провалом у организацији СКОЈ-а потпуно је тада разорен Месни комитет СКОЈ-а.[3*])

МАРТОВСКА ПРОВАЛА

Током месеца марта и априла 1942. народноослободилачки покрет у Београду претрпео је нове тешке губитке. Специјалној полицији пошло је за руком да открије велик део партијске организације. Била је то чувена „мартовска провала", у којој је ухапшено и затворено око 200 чланова Партије и активиста народноослободилачког покрета.

На основу данас непознатих достава, почетком марта, у једном илегалном стану, били су ухваћени Јелена Ћетковић, секретар Месног комитета КПЈ за Београд, и Марко Јанковић, секретар Четвртог рејонског комитета КПЈ.

Убрзо је уследило хапшење Петра Ристића, члана Месног комитета КПЈ. Ристић је био задужен да води Трећи, Четврти и Шести партијски рејон и уз његову помоћ у руке полиције дошли су подаци о организационом раду и структури поменутих партијских организација и њихових руководстава. У веома кратком року полиција је тада успела да похапси и разбије готово читаве рејонске комитете и пар-

[аа]) *Бранислав Бане Крстић* је после мучења у полицији био одведен у Бањички логор, одакле је касније пребачен у Норвешку, где је у једном логору умро од исцрпљености. — Несни комитет СКОЈ-а, и поред неколико покушаја, није обновљен јер је убрзо, у јуну—јулу месецу, преостали део скојевске организације захватила нова провала.

тијске организације у поменутим рејонима. А управо то су били, као што је поменуто, партијски најјачи рејони у Београду, нарочито Трећи и Четврти.

Провала се, сем тога, проширила и на чланове рејонских одбора Народноослободилачког фонда, па и на сам Месни одбор Народноослободилачког фонда. Овом приликом те су организације биле готово потпуно уништене.

Онај број чланова Партије који је успео да се склони и пређе у дубљу илегалност, углавном је изгубио везе с вишим партијским руководствима и највећим делом се притајио, а неки од њих су се за извесно време пасивизирали. Биле су такође пресечене везе између партијских организација и актива симпатизера и присталица народноослободилачког покрета.

Хапшењем Јелене Ћетковић и Петра Ристића, Месни комитет КПЈ у Београду био је преполовљен. С обзиром да је десетак дана раније разорен Месни комитет СКОЈ-а, мартовска провала нанела је изванредно тежак ударац народноослободилачком покрету у Београду.

Положај партијске организације, као и целог народноослободилачког покрета, био је тада утолико тежи што је полиција успела да убаци неколико својих провокатора у партијске редове који су јој достављали податке о делатности илегалне партијске и скојевске организације. Такав полицијски провокатор био је, на пример, Жика Петровић, који се прогурао чак до секретара једног од рејонских комитета Партије, да би затим, по полицијском налогу, уништио партијску организацију у том рејону. Специјални тип полицијског провокатора био је Лазар Дожић, студент. После хапшења, у јесен 1941, он је пристао да у редовима Партије ради за полицију. Сам Бећаревић му је дао надимак „Сотир". Сотир Дожић никад није долазио у полицију да саопштава новости, већ је лично општио са Бећаревићем, и то само преко телефона, бојећи се да га партијска организација не открије као агента. На тај начин Сотир Дожић је од краја 1941. па све до краја рата служио за рачун полиције и народноослободилачком покрету нанео тешке ударце.

Према броју хапшења и разарањима партијских и скојевских организација, као и организација НО фонда, мартовска провала била је највећа полицијска провала и она је готово потпуно десетковала редове народноослободилачког покрета. Ударац је био за покрет тако тежак, а губици тако велики да се партијска и скојевска организација у Београду после мартовске провале, и поред свих настојања, неће опоравити.

ЈЕЛЕНА ЋЕТКОВИЋ И ДРУГИ ЈУНАЦИ НА ГУБИЛИШТУ

Ухапшени комунисти настављали су даље своју борбу у затворима. Они су овога пута, на челу с Јеленом Ћетковић, јуначки пркосили квислиншким полицајцима и агентима и на тај начин се борили за ослобођење своје земље.

Јелена Ћетковић рођена је 1916. године на Цетињу. Непосредно пред рат била је кројачка радница у Београду и позната као једна од најистакнутијих жена комуниста. Учествовала је у многобројним акцијама које је партијска организација водила уочи 1941. године.

У првим данима народноослободилачке борбе, у лето 1941, Јелена Ћетковић нашла се у Босни, где је као курир одржавала везу између партизанских јединица и партизанских штабова. Октобра 1941. године, као мање позната полицији, била је повучена у Београд на дужност секретара Месног комитета КПЈ. Партијска организација у Београду је под њеним руководством, децембра 1941. и јануара и фебруара 1942. године, постигла већ описане успехе. Јелена Ћетковић је нарочито инсистирала да ударне партизанске групе у граду ликвидирају најокорелије слуге окупатора, најпознатије агенте Специјалне полиције, Космајца, Штерића, Грујичића и друге. Она је непосредно издала директиву и водила бригу о организацији атентата на агента Ђорђа Космајца.

Међутим, Јелена Ћетковић ухапшена је неколико дана пре него што је извршен атентат на Космајца. Полиција првих дана по хапшењу није још знала да је Јелена Ћетковић секретар Месног комитета КПЈ, али је то касније сазнала.

У затвору је Јелена Ћетковић била страховито мучена. Агенти су је у току саслушавања толико злостављали да су јој сломили кичму. Од батина било јој је отпало месо са оба табана, тако да није могла ходати. Према казивању савременика који су се с њом заједно затекли у затвору, једне ноћи одвели су је у подрум, где је био обешен један друг који је тако тучен да је из њега на све стране текла крв. Она је све то морала да гледа, а тада су је поново мучили. После повратка у ћелију, први пут је заплакала. Била је потпуно црна од батина, на њој није било места без модрица.

Ипак је записник Јелене Ћетковић остао празан и непотписан. Испребијану, болесну, спровели су је у Бањички логор, одакле су је маја 1942. године извели на стрељање.

Велик је број комуниста који су у затворима у пролеће 1942. године јуначки гледали смрти у очи и пркосили полицијским агентима и немачким окупаторима. У записни-

цима Специјалне полиције за већину саслушаваних може се наћи стереотипна формулација: „За време истраге имао је веома некоректно држање и био крајње неискрен, покушавајући да затаји низ личности и чињеница. Као такав много је опасан по јавни ред и мир у земљи, те је потребно да се трајно из друштва елеминише."

У полицијским документима посебно се подвлачи да су Олга М. Јовановић, приватни чиновник, и Олга Т. Јовановић, чиновник Привилеговане аграрне банке — и поред озбиљних терећења да су биле активне у партијској организацији Трећег рејона, односно да је Олга Т. Јовановић била члан Рејонског комитета — одбиле да пруже било каква признања.[39])

Из истих докумената такође се види да је Олга Кршуљ, терећена да је била члан једне од основних организација, упорно одбијала све оптужбе и да није пружала никаква признања.[40])

Према сећању једне од затворених другарица, Драгиња Радовановић-Маринковић Гина, која је радила у партијској техници, после сваког мучења на саслушању, када би се враћала у затвор, била је весела. Од батина је имала на глави ране, а толико су је тукли по табанима да није могла на ноге ни да се ослони. Ходала је на коленима. А кад год су је водили на саслушање, била је ведра духа и тражила је да се пева и да се тај дух и морал одрже у затвореничкој соби. Полиција од ње ништа није могла да дозна.[41])

Пркосно јуначко држање показала је у затвору и у логору Драгиња Констатиновић Дада, секретар квартовског актива СКОЈ-а на Сењаку. Она се породила у Бањичком ло-

'") Олга Т. *Јовановић* (1911—1943) напредном покрету пришла је]ош као ученица више гимназије у Ужицу. По доласку у Београд постаје један од активиста СБОТИЧ-а. Заједно с Вукашином Антићем-Додићем радила Је политички међу чиновницима у Народној банци. После априлског рата постала је члан Трећег рејонског комитета у Београду. Стрељана је маја 1943. — *Олга М. Јовановић* (1914—1943), рођена у сиромашној црногорској породици у селу Баре, напредном покрету пришла је још као ученица у Трговачкој академији у Подгорици. Како није могла добити државну службу, била је приморана да се запосли као приватни чиновник. Била је активна у СБОТИЧ-у. Приликом хапшења налазила се на дужности секретара једне партијске ћелије. Стрељана је маја 1943.

") Олга Кршуљ (Отоци, 1915—1943), чиновник Хипотекарне банке, била је активист у СБОТИЧ-у и омладинској секцији женског покрета. У лето 1941. радила је у једној партијској ћелији, а такође прикупљала добровољне прилоге за Народноослободилачки фонд. Ухапшена је у мартовској провали и стрељана у Јајинцима 1943.

") Драгиња Гина Радовановић (1921—1943), студент, још као ученица Треће женске гимназије у Београду приступила је напредном средњошколском покрету и убрзо постала секретар СКОЈ-а у својој школи. У пролеће 1940. била је искључена из школе због напредне активности. Одмах по окупирању земље, као члан КПЈ, обав-

гору, али су је одвојили од детета, које је узела Драгињина мајка, и после тога је извели на стрељање.[42])

Према полицијским подацима, 8. јануара 1942. године у ћелији је издахнуо затвореник Душан Николиш. Стеван Боднаров, вајар, био је с Николишем заједно затворен у ћелији број 9 на Обилићевом венцу. Боднаров се сећа: „Николиш је био сав у ранама. Није било једног места на његовом телу без масница. Ноге су му биле натекле од крви која се усирила. На саслушање су га носили у ћебету." Николиш је издахнуо на рукама Боднарова у самој ћелији.[43])

Комунист Обрад Пелемиш, 25. јануара 1942. године у затвору Специјалне полиције извршио је самоубиство, не могавши да издржи страшна мучења, а није хтео да ода своје другове и организације.[44])

Марта 1942. године, у затвору Специјалне полиције, под батинама је умро Бранко Тасовац, трговачки помоћник, секретар једне од партијских ћелија на Трећем рејону и истакнути београдски ударник.[43])

У априлу је у истом затвору била убијена Амалија Подхрашки, књиговезачка радница, такође члан Комунистичке партије. И она, као ни Тасовац, није хтела ништа да 1'овори полицијским иследницима.

ђала је врло поверљиве задатке: путовала је као партијски курир, набављала експлозив за диверзантске групе, преносила илегални материјал и слично. Њен муж Радослав Маринковић убијен је августа 1941. у парку код Вуковог споменика (види нап. на стр. 147). Драгиња је ухапшена марта 1942. и после дужег саслушавања спро-Еедена у Бањички логор. Стрељана је маја 1943.

") *Драгиња Дада Константиновић* (1920—1943), студент, још уочи рата била је активист у студентском покрету на Техничком факултету. Године 1941—1942. радила је у организацијама СКОЈ-а на Сењаку и на Топчидерском брду. Стрељана је маја 1943.

") *Душан Николиш* (Славско Поље, 1891—1942), службеник, припадао је кругу најближих симпатизера КПЈ. Као службеник Цеинтралног пресбироа чинио је драгоцене услуге Партији. У јесен 1939. посетио је југословенске шпанске добровољце затворене у логору у Гирсу (Француска) и многе повезао с породицама у земљи. По окупирању земље одмах се ставио Партији на располагање. Његов стан у Молеровој улици често је коришћен за састанке чланова ЦК КПЈ.

") *Обрад Пелемиш* (Тузла, 1912—1942), механичар, у Београду је живео и радио од 1932 („Икарус", „Микрон" и друга предузећа). Због своје напредне активности пре рата је више пута био хапшен и протериван у родно место. Партија му је 1941. поверила задатак оправљања оружја које су употребљавали београдски ударници. После хапшења био је подвргнут језовитом мучењу. Доведен до границе издржљивости, извршио је самоубиство искочивши из лифта Управе града.

'") *Бранко Тасовац,* трговачки помоћник, заједно с Марковићем Гембешом, Мађерчићем, Мартиновићем, Лукачем, Стринеком, Булатом, Милићем и другима припада најактивнијим и најборбенијим београдским ударницима. Током 1941—1942. учествовао је у великом броју акција, између осталог и у атентатима на агента Космајца и писара Штерића. Приликом хапшења био је секретар једне партијске ћелије у Трећем рејону.

Смрћу Тодора Дукина и Мије Ковачевића, који су били убијени на улици у априлу и јуну месецу, преполовљен је Окружни комитет КПЈ за Београдски округ.

Тако је у релативно кратком року, од фебруара до јуна 1942. године, у Београду настрадао Месни комитет КПЈ, Окружни комитет КПЈ и Месни комитет СКОЈ-а. Били су то губици који су се тешко могли надокнадити.

У јуну 1942. нови талас хапшења захватио је готово читаво руководство СКОЈ-а за средње школе и многе скојевце и напредне средњошколце.[46])

Сви ови догађаји довели су у лето 1942. године народноослободилачки покрет у Београду у веома тешку ситуацију.

ПОКУШАЈ ИСПИТИВАЊА УЗРОКА ЗА ВЕЛИКЕ ГУБИТКЕ КОМУНИСТА

Грађани су већ у првој ратној години испољили неустрашивост и невиђено јунаштво, борећи се у самом граду противу окупатора и његових домаћих слугу. Ове борбе покретале су, организовале и водиле илегалне организације Комунистичке партије, скојевски активи и одбори Народноослободилачког фонда као и многобројни разноврсни активи родољуба — присталица антифашистичког ослободилачког покрета.

Још крајем лета и у јесен 1941, с обзиром на развој ситуације на Источном и другим светским фронтовима, постало је јасно да ће ослободилачка борба бити тешка и дуготрајна. Први резултати и искуства борбе партизанских одреда широм целе земље показали су да ће оружана сила народноослободилачког покрета бити одлучујућа и једина снага у борби за ослобођење земље. С тим у вези, улога Београда у време када се устанак већ развио у свим крајевима земље и када су биле ослобођене простране територије, морала је да се измени. Одсудна битка за ослобођење водила се по целој земљи, а не у граду. Београд више није могао бити седиште руководећих органа народноослободилачког покрета и центар руковођења целом ослободилачком борбом. Овај центар морао се налазити непосредно у самом жаришту борбе.

Народноослободилачки покрет у Београду је и даље био саставни део ослободилачке борбе у читавој земљи, али

[46]) Хапшењима и провалама у СКОЈ-у у наведено време знатно су допринели издајничким држањем средњошколци Тенко Далвовић и Душко Јовановић Жуђа, обојица ученици VI мушке гимназије, који су све до свог хапшења, марта 1942, и сами били скојевци, а после се ставили у службу полиције и постали отворени потказивачи.

је с обзиром на посебан положај града и услове наметнуте окупацијом, имао у граду и посебне задатке. Имао је, пре свега, да пошаље уздигнуте партијске и скојевске кадрове да пруже помоћ тамо где се водила одсудна битка против оружане силе окупатора и његових домаћих помагача. Требало је, такође, да град мобилише максималан број бораца за партизанске одреде и да их упути у борбу. Градска организација покрета имала је да се стара о безбедности компромитованих кадрова и да их уклони из града. Исто тако, дужност ослободилачких организација у Београду и даље је била да врше разноврсне диверзије и саботаже у граду и наносе штету и ударце окупаторским и квислиншким снагама. Посебне могућности имале су организације народноослободилачког покрета у Београду за вршење пропаганде, како писмене тако и усмене. Осим тога, као важан географски и саобраћајни центар, Београд је морао да буде и био је одличан пункт за везу, преко којег су се стицали илегални ослободилачки канали који повезују разне крајеве наше земље.

Сви ови задаци налагали су организацијама народноослободилачког покрета изванредну активност и самопожртвовање, а нарочито је покрет морао да врши политички утицај на широке масе четвртмилионског града. Иако је разумљиво да је расположење грађана умногоме зависило од развоја ситуације како на европском тако и на унутрашњем војном фронту, задатак ослободилачког покрета био је да управо ту ситуацију непрекидно објашњава и онемогући злонамерну и лажну фашистичку пропаганду, подижући међу грађанима веру у победу ослободилачких снага.

Услови за ову акцију народноослободилачког покрета у граду постајали су све тежи упоредо с развитком устанка у целој земљи. У граду су концентрисане све веће масе немачке војске и полиције. Домаћа полиција постепено се сређивала и стицала већа искуства у борби против илегалних организација КПЈ и народноослободилачког покрета. Протерани са ослобођених територија, у Београд су дошли разни антинародни елементи, који су у граду пружали помоћ недићевцима, љотићевцима, Пећанчевим и Михаиловићевим четницима или се непосредно стављали у службу окупатора. Немачка и недићевска пропаганда свакодневно је засипала грађане свим могућим лажима о борцима за ослобођење, као и о развоју ситуације на фронтовима немачке и италијанске војске. Окупациони и квислиншки војни и полицијски органи су, да би застрашили становништво, немилосрдно хапсили и убијали присталице народноослободилачког покрета. Претње смртном казном за најмању ситницу постале су готово свакодневна појава. На расположење у граду морало је утицати, крајем 1941, и повлачење партизан-

ских одреда из непосредне околине града и из западне Србије и Шумадије, чиме се непријатељска пропаганда обилато користила, сејући страх у редовима грађана. Све је то у огромним размерама отежавало акцију Комунистичке партије, целог народноослободилачког покрета и његових организација.

После велике провале у партијској организацији у јесен 1941, у пролеће 1942, после релативно кратког периода сређивања и реорганизације партијске и скојевске организације, дошло је до нове провале. И у једној и у другој провали народноослободилачки покрет изгубио је стотине најбољих својих бораца и руководилаца. Као што ће касније бити показано, у јесен и зиму 1942—1943, затим поново у јесен 1943, као и 1944, догодиле су се нове велике провале, које су поново тешко погађале београдске ослободилачке организације. До свих ових губитака дошло је, пре свега, услед изванредно тешке ситуације за рад и акцију у граду. Разуме се да није могло бити борбе без жртава. Поготову не тако тешке борбе какву су водили Београђани организовани у народноослободилачком покрету.

Међутим из данашње историјске перспективе могуће је већ покренути неколико питања у вези с губицима београдске партијске и скојевске организације у току ослободилачке борбе, могу се већ унеколико анализирати узроци и последице ових губитака и извући извесни закључци, који ће можда потпуније осветлити ослободилачке акције и борбу коју су Београђани водили 1941—1945. године.

При том треба одмах истаћи да се КПЈ на почетку и током рата сусрела први пут у својој историји с многим проблемима које је имала да решава: с покретањем и организовањем националноослободилачке борбе и отпора окупатору на поседнутим подручјима, с организовањем партизанских јединица, стварањем и организовањем органа народне власти, организовањем Народног фронта, затим омладинских и женских антифашистичких организација итд. Нарочито у окупираним градовима, укључујући и Београд, партијске организације нису имале претходног искуства за борбу у условима распламсалог устанка у целој земљи. Оне су зато морале проћи кроз многа искушења и прилагођавати свој систем и стил рада новим условима рата и револуције. Овде се и чини покушај делимичног разматрања тих искушења, на основу досад откривених и овде изложених чињеница.

Београд је у току 1941, као и касније, несумњиво дао велик број бораца и руководилаца партизанским одредима у многим крајевима земље, а посебно у Србији. Нарочито је био значајан удео београдских партијских и скојевских кадрова готово у свим окружним комитетима и штабовима

партизанских одреда. Београд је посебно дао борце и руководиоце за Посавски, Космајски, Први шумадијски и Пожаревачки партизански одред. Већи број београдских радника, студената, чиновника и ђака попунио је борачки састав ових одреда, о чему нема још прецизних података.

И поред тога, у београдској партијској и скојевској организацији у зиму и рано пролеће 1942. борио се још увек велик број старих чланова Партије и СКОЈ-а, мада је у међувремену био примљен известан број нових чланова и у Партију и у СКОЈ. Ова чињеница говори да је, после велике провале у јесен 1941, у београдској партијској и скојевској организацији углавном била задржана већина чланства. Међу њима је остао такође известан број компромитованих партијских руководилаца.

Према томе, упутство које је својим писмом Покрајинском комитету дао Тито још 19. октобра 1941. (а које смо навели), као и упутство Централног комитета од почетка јануара 1942. о потреби неодложног уклањања и најмање компромитованих кадрова из града у унутрашњост Србије, у партизанске одреде и на ослобођену територију, а такође и упутство за извођење из града у одреде и на слободну територију што већег броја радника и других симпатизера и присталица ослободилачког покрета, није било доследно спроведено.

Сви савременици у својим сећањима слажу се у томе да је у партијској организацији у Београду спровођено дијаметрално супротно упутство, тј. да људи не одлазе из града, већ да, по могућности, што већу активност развијају у самом Београду. Само је један мањи број партијских и скојевских руководилаца током октобра и новембра 1941. пребачен на слободну територију и у партизанске одреде. Према сасвим поузданим изворима, на пример, у јесен 1941. у београдској скојевској организацији вршиле су се припреме да се из града повуче већи број скојеваца. Било је то могуће и потребно у оно време, јер је партизански покрет допирао до самих предграђа, а и у партизанским јединицама осећао се велик недостатак способних руководећих политичких и других кадрова. Поред тога, то је било потребно и због самог скојевског кадра, који је у Београду великим делом био угрожен. Сви активнији скојевци у средњим школама, на пример, били су на овај или онај начин већ познати реакционарним школским властима. У појединим школама налазили су се ђаци-љотићевци који су денунцирали омладинце-скојевце. Могло се очекивати да ће на тај начин полицијском рацијом бити похватан велик број скојеваца у средњим школама.

Чланови Месног комитета СКОЈ-а сачинили су тада поименичан предлог за већи број омладинаца који су имали

да напусте град. Свима им је већ било речено да се спреме, да припреме рубље, одећу, обућу и друге потребе за партизански одред. Међутим, током октобра више партијско руководство је нагло изменило став Месног комитета. Уместо да из града оде сто до двеста скојеваца и скојевки, отишло је 10—20, а за све остале решено је да и даље остану у граду и наставе скојевски рад.

Судећи према саставу партијских организација, сличне мере спроведене су и у тим организацијама. Има савременика који, као Видоје Смилевски, тврде да није било јасне оријентације и довољно одлучности да се компромитовани другови озбиљније склоне из града, да би се на тај начин олакшало становање другим илегалцима и онемогућило ширење провале. „Мере за обезбеђење београдске организације од провале", каже он, „за обезбеђење компромитованих другова нису спроведене до краја."

Као објективан разлог због којег у касну јесен и зиму 1941. и пролеће 1942. године људи нису били повлачени из Београда, савременици најчешће у својим сећањима наводе чињеницу да су, услед закашњавања у спровођењу директива и после привремених пораза партизанских одреда у западној Србији и Шумадији крајем 1941, биле прекинуте везе с околним партизанским одредима, а с јужном Србијом није било сталних и сигурних веза. Тако је већи број руководећег партијског и скојевског кадра у пролеће 1942. остао изложен удару полиције.

У Земуну је, међутим, била нешто другачија ситуација. Партијска организација у Земуну била је тесно повезана са организацијама народноослободилачког покрета у ближој и даљој околини, посебно у Срему, где се у пракси показало да се може и у тешким условима партизански ратовати и одржати континуитет у борби и раду Партије. Сремски комитет КПЈ у Земуну руководио је партијским организацијама и народноослободилачким покретом у целом земунском срезу, што је налагало ближе повезивање народноослободилачког покрета града Земуна са оним на терену. Отуда се у Земуну партијска организација више оријентисала на извлачење кадрова и бораца у партизанске одреде Срема него што је то био случај у Београду. Чињеница је да су организације народноослободилачког покрета у Београду биле знатно повезаније са партизанским одредима и партијским организацијама у околини Београда до октобра 1941, а касније је та веза с тереном готово престала. Компромитовани људи били су упућени да траже склоништа искључиво у граду, што је имало негативне последице.

Иако је известан број старих чланова Партије и СКОЈ-а до јесени 1941. отишао у партизанске одреде, а њихово место било попуњено новим члановима, ови нови чланови ре-

грутовани су већином из редова предратних симпатизепа Партије и СКОЈ-а. Они су још до рата учествовали у многобројним демонстрацијама, манифестацијама, штрајковима и другим акцијама, па су познавали велики број чланова Партије и СКОЈ-а и међусобно су се познавали. Стога се ранијим одласком најкомпромитованијих кадрова из Београда нису битно изменили услови за конспиративан рад и акције илегалне организације.

Сем тога, као што је речено, у граду је остао и већи број старих чланова Партије и СКОЈ-а. И не само то. Били су, такође, задржани стара организациона структура и стари методи илегалног рада, настали још у периоду економских и политичких борби и акција у капиталистичкој Југославији, у предратном периоду. Месни комитет КПЈ — са седам рејонских комитета и мрежом партијских ћелија у предузећима и по улицама. Месни комитет СКОЈ-а — са шест рејона (СКОЈ је седам рејона свео на шест), с рејонским руководствима СКОЈ-а и квартовским активима, а посебно градско руководство СКОЈ-а за средње школе с језгрима у средњим школама и активима. Месни одбор Народноослободилачког фонда — са седам рејонских одбора Фонда и повереницима који прикупљају помоћ.

Међутим, полиција је приликом велике провале у јесен 1941. открила овакву организациону структуру Партије, СКОЈ-а и читавог народноослободилачког покрета у граду. Приликом сваког хапшења окупаторски полицијски истражници настојали су само да откривену организациону шему попуне именима. Отуда су ухапшени најчешће морали одговарати на питања: „Ко ти је био виша веза? Ко ти је био нижа веза? Ко је с тобом био у организацији?" и сл.

У измењеним условима у граду био је такође задржан стари, „мирнодопски", систем одржавања веза између руководстава и појединих организација и стари метод рада. Сваки члан Месног комитета држао је на вези два или више рејонска комитета, а сваки члан рејонског комитета држао је на вези по неколико партијских ћелија. На сличан начин и по истом шаблону одржавана је веза између руководстава и организација СКОЈ-а.

Као што је наведено, октобра 1941. био је образован Окружни комитет КПЈ за београдски округ. Тако је између Покрајинског и Месног комитета била створена још једна степеница, која раније није постојала. Виша веза — у Покрајинском комитету — тиме се, разумљиво, боље обезбедила. Али стварањем једне нове степенице између Покрајинског и Месног комитета у Београду нису се изменили систем и природа одржавања веза између вишег и нижег руководства и метод рада.

Сећајући се рада Окружног комитета КПЈ у периоду 1941—1942. године, Видоје Смилевски, између осталог, каже:

„Ту се расправљало о хапшењима, о будућности, али никад се није озбиљније третирало питање једног темељног обезбеђења организација и њиховог оспособљавања да се у тим условима очува и рад и организација. Било је дискусија, али све је то било површно, једна врста регистрације случаја и нису дате организационе и друге мере за оспособљавање организације у том смислу."

Чланови Покрајинског комитета, и они у Србији, и они ван Србије, нису се окупили, и то не својом кривицом, те зато Покрајински комитет није могао деловати као руководеће тело и пружати потребну оријентацију и помоћ партијским организацијама.[47]) О везама Окружног комитета с Покрајинским комитетом и о начину његовог рада, у то време, Видоје Смилевски у својим сећањима каже:

„Покрајински комитет није младом, неискусном саставу окружног комитета помогао, није пружао помоћ за боље сналажење у тешким условима живота организације. Уместо што се сваки дан тражило време за решавање ситних питања, које је могао решити и сам Месни комитет, требало је улазити у анализе и изнаћи оне мере које би за целу оргализацију значиле нешто конструктивније, шире и озбиљније. — Сваки дан држани су састанци по 4—5 сати. — Дукин је често падао у тугу што не може да спречи ширење неке провале и губитак људи."

Покушавајући да нађе разлоге због којих партијска организација у Београду трпи тешке ударце, Покрајински комитет, у једном извештају за Централни комитет од јуна 1943, сматра да су узроци провала били следећи: непознавање неких партијских руководилаца (рејонских, јединичних); погрешно одабирање руководилаца; измешаност партијског чланства услед спајања разних проваљених јединица; међусобно познавање чланства; небудност и неконспиративност руководилаца и чланства; недисциплинованост руководилаца и чланства и неиспуњавање директив'а; неблаговремено потпуно распуштање месне партијске организације и радикално чишћење и проверавање чланова („како то сада чинимо").

На основу таквих погледа и схватања, партијска руководства и комунисти у Београду великим делом исцрпљивали су се у појачању конспирације, учвршћењу унутрашње дисциплине, налажењу илегалних станова, јачању илегал-

") Биро Покрајинског комитета није се у то време окупио због тога што се део његових чланова, заједно с партизанским одредима, пребацио из Ужица у Санџак. Крајем децембра 1941. ЦК КПЈ извршио је промене и допуне у саставу Бироа Покрајинског комитета (види стр. 243).

них веза и сл. При том, међутим, нису били измењени структура организације, систем одржавања веза и методи рада, а нису из основа измењени ни руководећи кадрови. Можда ће то најбоље илустровати једно писмо Покрајинског комитета упућено Окружном комитету непосредно после погибије секретара ОК Тодора Дукина. У овом се писму, између осталог, каже:

„Другови, стварно је тешко стање у месној организацији. Мора се све предузети да се што пре стање среди, што пре, али без непотребних жртава, што пре да би се спречиле даље жртве. Сређење треба почети од нечега. Сматрамо да то треба да буде ваше обезбеђење. Другови, опет вам понављам, ако не можете да радите онако као што смо вам писали, онда не можете уопште на други начин овде радити, што значи да вас морамо склањати негде где ћете бити сигурнији него овде. Мора да вам буде јасно, да ви не можете одржавати директну везу са организацијом, да не смете да излазите на састанке, да уопште не смете да излазите на улицу. Можете остати овде и радити једино преко посредника писменим путем, не излазећи на улицу. Схватите, другови, у свакој другој ситуацији с вама бисмо учинили оно што ви чините са осталим компромитованим друговима. Упутили бисмо вас тамо где бисте могли да живите. Ако ми вас задржавамо овде под једним условима (да радите онако како вам ми кажемо), то чинимо зато што ви познајете људе из месне организације, што ћете ви, и седећи у стану, својим саветима моћи много да користите младим друговима, што би и наша помоћ била много ефикаснија када би ишла само преко вас. Дакле, и на тај начин бисте створно могли много да користите овде. Шта је потребно да бисте тако овде радили? Потребно је, прво, да имате добар стан, сигуран и од блокаде, друго да имате добре другове и другарице који ће бити посредници између вас и месне организације, између вас и нас, посредници који ће преносити ваше писмене поруке; треће, да у месној организацији имате другове на које ћете се ослањати у раду, да имате тројицу, четворицу другова који ће обављати све послове и који су најбољи кандидати за стварање привременог месног комитета. Веза са Земуном, Фондом, техником, личне везе и остало, то бисте исто ви држали на сличан начин, преко посредника, ту би расподела посла међу вама доста олакшала ствар.

Ми вас, другови, питамо да ли можете одмах или ускоро да приступите оваквом начину рада или не.

Потребно је да размотрите ствари сасвим озбиљно и да нам о свему јавите, јер вас ми не можемо овде задржавати на други начин, сем ако бисте радили онако како вам ми говоримо. Али без обзира на то што ћете одговорити, морате се држати одмах једнога, не излазите никуда, апсолутно никуда из стана, а везе, које имате очувајте преко неких некомпромитованих људи, док не видимо шта ћемо даље. Потребно је бити крајње дисциплинован и ни под каквим условима не прекршити ову нашу одлуку ... Ако имате добар стан и ако се већ на кога ослањате из месне организације, онда питање посредника представља основно питање. То би требало отприлике овако решити: пазећи на конспирацију до крајњих граница, да не провађујете ни себе ни друге људе, из вашег стана треба да износи и да у њега уноси ствари само једна особа. Та особа је у вези са: прво, једном која има везе са месном организацијом, друго, са једном која има везе са СКОЈ-ем (уколико заједно станујете), треће, са једном која је у вези са нама ... Да ли можете бар одмах остварити две везе преко посредника а да ви не излазите на улицу, везе са нама и везе са месном организацијом? Изнесите нам, другови, шта мислите о свему овоме, јер видите да ваше питање постављамо као услов срећивања овдашњих прилика."

У једном другом писму из истог периода Окружни комитет је, између остагог, примио упутство „да се обустави свако даље примање у Партију, што не треба објављивати нити коме саопштавати, сем МК (али да он не преноси даље) и то ради тога да се још једанпут види ко се све налази у Партији."

Тешки губици партијске и скојевске организације у Београду и појава неколицине провокатора и агената у редовима народноослободилачког покрета сасвим оправдано су наметали енергичне мере за одбрану од непријатеља. Међутим, ове мере се, мање или више, своде углавном само на указивање на потребу појачања конспиративности, упозоравање на илегално скривање и појачану контролу људи. Исто тако, карактеристично је да се у том раду код појединих партијских руководилаца појављује крајње неповерење према људима, па и онима који уопште нису били затварани. А то неповерење је готово тотално према свима онима који су били затворени или су у затвору. Све то убедљиво говори о изолованости ПК у Београду и његовом нефункционисању као колективног тела. У већ цитираном извештају Покрајинског комитета од јуна 1943. иде се тако далеко да

се каже: „Ко уђе у Главњачу, не изађе из ње као поштен човек."

Међутим, многобројни наведени и други примери херојског држања комуниста и других родољуба у затворима и логорима у Београду нису давали основа за фронтално неповерење према људима. Сасвим је разумљиво да је партијско руководство било дужно да врши најтемељнију контролу држања појединих људи, али се због појаве пет или, допустимо, десет процената слабића из редова затворених чланова КПЈ и СКОЈ-а, као и других бораца за ослобођење, није морао фронтално заузимати став неповерења према свим члановима Партије и СКОЈ-а. *Људи* се у тешким ситуацијама партијски васпитавају и морално-политички учвршћују само у интензивном раду. У директним контактима стичу поверење у руководиоце и форуме, а то им улива нову снагу и смелост у акцијама.

На основу свега реченог може се закључити да у систему илегалног рада у граду није било смелости у прихватању, васпитавању и подизању нових чланова Партије и СКОЈ-а и припадника народноослободилачког покрета, па због тога није могло ни бити довољно организованог продирања покрета у широке масе родољубивих грађана, нити омасовљавања организација народноослободилачког покрета, што је и био услов за бољи рад и бољу конспирацију, за одбрану од продирања непријатеља у илегалне организације и руководства.

ОСЛОБОДИЛАЧКО РАСПОЛОЖЕЊЕ ГРАЂАНА

Приликом испитивања материјала за реконструкцију тока борбе и политичког рада народноослободилачког покрета у Београду и развитка илегалних организација КПЈ и СКОЈ-а, нарочито у најтежим моментима када су они трпели огромне ударце и губитке, нисмо наишли да се у потребној мери водило рачуна о борбеној спремности комуниста и ослободилачког расположења већине Београђана и мржњи коју су они гајили према окупатору и његовим домаћим слугама.

И стари и нови кадрови у партијској и скојевској организацији показали су изванредну борбеност и висок квалитет. Наведени примери показали су како су комунисти јуначки гледали смрти у очи. Када су читаве групе затвореника извођене на стрељање, они су најчешће ишли у смрт с песмом и узвицима о Комунистичкој партији, ослобођењу земље, Совјетском Савезу и победи над фашизмом у целом свету. У самим затворима, и поред најстраховитијих мучења,

комунисти су певали и ширили борбени дух. Радници и омладина у граду били су носиоци тог духа и стално су својим држањем и повременим акцијама разбијали страх који се увлачио међу поколебане грађане.

У зиму 1941—1942, на пример, велик део београдске омладине често је певао пародију на мелодију немачког шлагера „Лили Марлен":

На Источном фронту већ је пао снег,
Хитлерове хорде дале се у бег.
Падај, падај, снеже, покриј тле,
да Хитлер главом плати све.
Што пре, што пре, што пре!

Логораши бањичког логора спевали су своју песму, „Бањичанку", песму затвореника овог логора, кроз коју су врло јасно изражавали своје расположење. Ова песма завршава се стиховима:

Пале жртве на Бањици
Другови ће осветити,
А највеће од њих свију
Светићемо сутра ми.
Светиће их осветници
Из логора на Бањици.
Из сред кршних наших гора
Јечи громко снажни глас:
Ој, другови на Бањици,
Само храбро, ево нас!

Међутим, јунаштво и борбени квалитет припадника народноослободилачког покрета, као и жртве које су они дали, нису могли довољно ефикасно да се супротставе полицији, која је познавала структуру и методе илегалног рада.

Инсистирање на конспиративности, на илегалности, на „обезбеђењу" људи и поверљивих станова, на стварању лажних легетимација и пријава, на поверљивим „посредницима" за одржавање веза, на очувању технике итд. — што је све, несумњиво, било и потребно и нужно — спровођено је сасвим једнострано. Као да се полазило од погрешне оцене политичке ситуације и перспектива наше револуције. Све је то толико збуњивало и окупирало партијска руководства и преостали део чланова Партије и СКОЈ-а да је постепено слабио њихов непосредан политички утицај на расположење грађана, а тиме је слабило *организовано* окупљање грађана у Народноослободилачком фронту за борбу против окупатора и квислинга, за ослобођење.

У најширим круговима београдског становништва и у време најтежих услова живота, под најстраховитијим притиском окупаторске чизме и полицијског терора, на пример, у зиму 1941—1942. године, стално је владао борбени дух. Тај дух се развијао великим делом под утицајем општег

развоја ситуације у свету и у самој земљи, под утицајем сталног пораста и јачања оружаних снага ослободилачког покрета и успешних борби против окупатора и домаћих издајника.

Оријентација одговорног партијског руководства у граду на повезивање са широким масама грађана огледала се више у разним повременим покушајима споразумевања с појединим бившим руководиоцима лево оријентисаних грађанских политичких странака и група (на пример, с Јашом Продановићем, Драгољубом Јовановићем, генералом Рувидићем и др.) него у непосредном политичком утицају на само становништво. Атмосфера неповерења или недовољног поверења у људе, у организације Партије и СКОЈ-а, у могућности рада и борбе у илегалним условима кочила је организовање широког политичког рада.

На другој страни, хиљаде Београђана давало је прилоге за Народноослободилачки фонд, а стотине и стотине њих уступало је своје станове за одржавање разних врста састанака или за скривање илегалаца, иако је постојала изричита окупаторска и полицијска наредба да се за скривање илегалаца кажњава смрћу.

Партија се од раније за добијање обавештења ослањала на неколико људи у полицији, у немачкој новинској агенцији, као и у појединим министарствима.[48]) Број ових људи који су тада сарађивали непосредно с народноослободилачким покретом није, међутим, био адекватан расположењу највећег броја чиновника, што се показало непосредно по ослобођењу Београда 1944. године.

Родољубивим, ослободилачким осећањима и мржњом према немачком окупатору такође је био испуњен највећи број културних и научних радника. Нека као илустрација за то послужи одбијање Иве Андрића да штампа своје радове за време немачке окупације. Одговарајући на писмо именованог комесара Српске књижевне задруге, Светислава Стефановића, од 11. септембра 1942, који је од Андрића

[48]) Тако су *Јанко Јанковић* (Крагујевац, 1909—1944), службеник Управе града, и *Цветко Црњак* (1906—1944), агент, испољили симпатије за народноослободилачки покрет и пристали да достављају потребна обавештења. Њих двојица су, све до своје смрти 1944, учинили знатне услуге ослободилачком покрету. У немачкој телеграфској агенцији ДНБ, на поверљивом немачком билтену између осталих је радио *Предраг Удицки,* новинар, који је био повезан с Комунистичком партијом. Преко њега се Партија упознавала с немачким поверљивим билтеном (рађеним свега у седам примерака). Удицки је 1943. год. отишао у Космајски одред и убрзо је у селу Венчани, опкољен од стране четника, извршио самоубиство, да не би био жив ухваћен. — У појединим министарствима, као, на пример, у Министарству пољопривреде, Министарству финансија, Министарству саобраћаја и другим, Партија је такође имала своја упоришта међу чиновницима и преко њих често добијала драгоцена обавештења.

тражио пристанак да, у издању Српске књижевне задруге, у Антологију српске савремене приповетке унесе и неке Андрићеве радове, Андрић му је 18. септембра поручио:

„У одговор на Ваше писмо од 11. о. м. које сам примио данас, а којим ме позивате на сарадњу у Вашој Антологији српске савремене приповетке, част ми је известити Вас да ми није могуће одазвати се Вашем позиву ни дати свој прилог за ту Антологију.

Као српски приповедач, као дугогодишњи сарадник Српске књижевне задруге и члан њеног бившег књижевног одбора, ја бих се у нормалним приликама, разумљиво, одазвао овом позиву. Данас ми то није могуће, јер у садашњим изузетним приликама не желим и не могу да учествујем ни у каквим публикацијама, ни са новим, ни са раније већ објављеним својим радовима."[49])

На сличан начин одбијали су сарадњу у разним установама и организацијама многи културни радници-родољуби, а нарочито је велик број професора Универзитета одбијао притисак недићеваца да се још у току рата организује настава на Универзитету.

Описано родољубиво расположење Београђана није, међутим, искоришћено за ширење и јачање организација народноослободилачког покрета у граду. По свему судећи, ту партијско руководство није нашло најкраћи и најбезбеднији пут до тих хиљада Београђана — прилагача за Народноослободилачки фонд, давалаца станова и склоништа за илегалан рад, редовних слушалаца савезничких радио-станица и Радио-станице „Слободна Југославија" и других родољуба — нису биле откривене најпогодније организационе форме да се сви они у датим условима, на било који начин мобилишу у борби за ослобођење. Отуда су се партијске и скојевске организације, и поред огромног самопожртвовања својих чланова, често илегално зачауривале и затварале у себе, па није била ретка појава да су се збуњивале и узмицале пред непријатељем, што је полицији приликом провала олакшавало посао.

Најчешће су Партија и СКОЈ, после хапшења појединаца и читавих група, губили везе са својим бројним симпатизерима, а и сами симпатизери су се често повлачили услед појачаног полицијског терора и одсуства потребне подршке од стране руководства и организација народноослободилачког покрета у граду.

[49]) Цитирано писмо налази се у архиви Српске књижевне задруге.

Међутим, борбени ослободилачки дух Београђана сплашњавао је само привремено, да би поново, у другим облицима, избијао новом снагом, што ће на наредним страницама бити показано.

Од партијских руководстава у Београду се најдуже одржао Покрајински комитет КПЈ за Србију.

После повлачења главнине партизанских снага из западне Србије и Шумадије у Санџак, крајем 1941, Централни комитет КПЈ именовао је нови Биро Покрајинског комитета КПЈ за Србију у саставу: Благоје Нешковић, секретар, Спасенија Цана Бабовић, организациони секретар, и чланови: Митра Митровић, Срба Јосиповић, Љубинка Милосављевић, Мирко Томић и Милош Мамић.[50]) Међутим, Спасенија Бабовић, Митра Митровић и Љубинка Милосављевић нису могле да се пребаце из Санџака поново у Србију, већ су с партизанским јединицама отишле у Босну, где су добиле друге дужности. Мирко Томић се, крајем децембра 1941. и почетком јануара 1942, налазио у западној Србији са партизанским одредима, а Милош Мамић је био отишао на терен јужне Србије. Срба Јосиповић остао је као илегалац у Посавини. Тако није дошло до окупљања Бироа ПК. Благоје Нешковић је тада у Београду деловао као једини члан ПК. Повремено су, током 1942. и 1943, у Београд наврађали поједини чланови ПК. Касније, 1943. године, именован је нови састав Бироа ПК, који је мењан током 1944. године.[51])

[00]) О *Мирку Томићу* види стр. 263—4. *Србољуб Срба Јосиповић* данас је пензионер у Београду.

[B1]) За оцену рада ПК КПЈ за Србију током целог рата биће неопходна далеко опсежнија проучавања не само развоја КПЈ у Београду током НО борбе већ и у целој Србији. Али из личних бележака Александра Ранковића види се да је на острву Вису, код друга Тита, био одржан састанак с друговима из Покрајинског комитета, који су 1944. дошли из Србије. „После усменог извештаја Благоја Нешковића и дискусије тада је, између осталог, констатовано да је крупних секташких грешака било и у Београду и на терену Србије. Није била извршена директива ЦК КПЈ којом се изричито указивало на потребу извлачења кадрова из Београда и свих компромитованих другова из осталих градова, како би се сачували да не падну у руке непријатељу. По тој директиви у Београду је требало организовати чврсте техничке пунктове, а цео политички и партијски рад руководства пренети на слободну територију Србије, нарочито 1941. године. То би свакако допринело да се у тадашњим тешким условима рада у градовима ствари друкчије развијају у погледу политичке активности и утицаја на широке масе, а нарочито очувања кадрова. У даљој критици стања у организацијама и методу рада ПК, односно лично Нешковића, констатовано је да је на терену у већини млад партијски кадар, да ниво многих партијских руководстава на терену одговара нивоу партијских ћелија у Београду од пре рата, да се рад ПК сводио углавном на регистровање броја ћелија, комитета и чланова. Отуда није случајно што је постојао секташки однос и према родољубима који су били спремни да приђу народноослободилачкој борби."

Преко Београда ЦК КПЈ требало је да одржава редовне везе не само са свим партијским организацијама у Србији већ и са организацијама у Македонији и Војводини. Осим тога, Благоје Нешковић био је задужен од ЦК КПЈ за одржавање везе са Загребом, где су се у току 1942. налазили представници Политбироа Централног комитета КПЈ. Успешно одржавање веза са Македонијом и Војводином било је од огромног значаја, јер су тим путем и Централни комитет и Врховни штаб били повезани са овим покрајинама.

Благоје Нешковић је такође био задужен да преузме и даље одржава рад илегалне штампарије Централног комитета и Покрајинску партијску технику. Штампање партијског материјала у илегалној штампарији доносило је ванредне политичке користи народноослободилачком покрету. Од посебног је значаја било покретање „Гласа", органа Јединственог народноослободилачког фронта Србије.

Одлуку о покретању овога листа донели су, јуна 1942. у Београду, Благоје Нешковић и Мирко Томић, који су уједно били први уредници и сарадници „Гласа". Касније су у редакцију „Гласа" ушли и другови Мома Марковић, Петар Стамболић и Драги Стаменковић.

Први број „Гласа" изашао је 30. августа 1942. године у Београду. Технички део посла око издавања и растурања овог броја обавиле су углавном другарице Данка Савић и Славка Морић.[52]) Први број је у 400 примерака био умножен у стану Данке Савић, у Цветковој улици број 15. Новембра 1942. изашао је двоброј 2—3 „Гласа". Овај број био је штампан у илегалној штампарији Централног комитета. Број је штампан у две боје, са црвеном петокраком звездом у заглављу. У њему се налазила и мапа ослобођене територије у две боје. Заглавље листа и клише за мапу израдио је Ђорђе Андрејевић-Кун. Сви бројеви „Гласа" до септембра 1943. штампани су у штампарији Централног комитета. На организовању растурања листа радиле су Милада Рајтер,

[52]) *Слободанка Данка Савић* (Свилајнац, 1914—1943), студент и службеник Народне банке, дала је огроман допринос илегалној борби КПЈ 1941—1942. Она је у својој кући с мајком ископала склониште у коме је штампан први број „Гласа". У том склоништу скривано је доста партијског материјала и одеће за оне који одлазе у партизане. На Данкину адресу такође су често долазили партијски курири из унутрашњости. Када јој је ноћу 26—27. септембра 1942. кућу опколило 20 агената, Данка је брзо уништила неколико поверљивих писама, сакрила другарицу Славку Морић и тек онда агентима отворила врата. На саслушању у затвору у Ђушиној улици била је страховито мучена, али ништа није признала. Године 1943. пребачена је у логор на Бањици, одакле је јуна исте године одведена на Јајинце и стрељана. (Данка Савић је из породице Савић која се читава укључила у ослободилачки покрет. Поред њене мајке, која је помагала покрет, брат Павле и снаха Бранка од 1941. су већ радили на поверљивим задацима које су добијали од ЦК КПЈ и Врховног штаба). — *Славка Морић,* данас лекар у Београду.

Славка Морић, Србислава Букумировић и Брана Перовић.™) Паковање листа вршио је Вучко Ивковић,[54]) а технички су га уређивали графички радници Бранко Ђоновић и Слободан Јовић.[55])

Бројни су били сарадници „Гласа", који је за кратко време стекао широку популарност у Србији, а такође и у Београду. Међу њима су били: Ђорђе Јовановић Јарац, др Милош Савковић, Петар Стамболић, Душан Петровић Шане, Дража Марковић, Драги Стаменковић, Бора Дреновац, Милош Минић, Јован Шербановић, Милован Мика Милосављевић, Божидарка Дамјановић Кика и други.[58])

Неоспорно је да је припремање и штампање „Гласа" у Београду био значајан успех народноослободилачког покрета.

[68]) *Србислава Срба Букулировић* (1920—1944), студент, сестра је већ поменутог Мирослава Букумировића (види напомену на стр. 135). Већ на факултету се укључила у напредни студентски покрет и учествовала у разним политичким акцијама и демонстрацијама које је Комунистичка партија организовала пре рата. Због те активности била је хапшена. За време окупације поред осталог је радила у техници Покрајинског комитета КПЈ за Србију. Често је примала курире окружних комитета и партизанских одреда, предавала им пошту и прихватала материјал и извештаје за Покрајински комитет. У лето 1943, заједно са сестрама Јованком и Ружицом, закупила је кућу у Мокролушкој улици бр. 7, где су одржавани састанци чланова ПК. Ухапшена је октобра 1943. и подвргнута тешкој полицијској тортури, али је показала држање достојно комуниста, и у полицији и касније у логору на Бањици. Стрељана је 7. септембра 1944. године. О њеном држању уочи стрељања види страну 316. — *Милада Рајтер,* данас секретар Удружења филмских произвођача.

") Вучко Ивковић, радник, данас председник Главног одбора Синдиката комуналних и занатских радника Србије.

") Августа 1943. *Бранко Ђоновић* и *Слободан Јовић* били су приморани да напусте илегално склониште и штампарију ЦК КПЈ у улици Бањички венац број 12. Они су тада формирали нову штампарију у Крајинској улици број 36 и наставили штампање листа „Глас" све до маја 1944. године.

[60]) *Ђорђе Јовановић Јарац* (1909—1943), истакнути писац и књижевни критичар, шпански борац, у јесен 1941. ступио је у Космајски одред и убрзо постао његов комесар. Погинуо је у борби с недићевцима. — *Милош Савковић* (1899—1943), професор књижевности, писац уџбеника „Историја југословенске књижевности". До рата ученици II мушке гимназије у Београду ценили су га због напредних схватања. У лето 1941. приступио је четничком покрету Драже Михаиловића, али је заступао идеју о потреби сарадње партизана и четника у борби против окупатора. Напустио је четнички покрет и прикључио се народноослободилачком покрету. Убијен је од стране четника. Већина осталих поменутих сарадника „Гласа" данас заузима истакнуте положаје у државном и партијском руководству. — *Душан Петровић Шане,* данас председник Скупштине СР Србије. — *Дража Марковић,* данас амбасадор СФРЈ у Бугарској. — *Јован Шербанозић* (1919—1944), рођен је 1919. године у Лазници код Пожаревца. Као студент медицине учествовао је у многим демонстрацијама које је организовала КПЈ. У време 1939—1940. био је члан партијског руко-

У Београду је „Глас" штампан све до маја 1944, када се његово издавање преноси на ослобођену територију Топлице, где су почетком септембра 1944. за то постојали бољи услови, да би се крајем октобра 1944. поново појавио у ослобођеном Београду.

Из свега изнетог произилази да су борбено расположење и спремност Београђана за ослободилачку акцију превазилазили могућности најодговорнијих функционера народноослободилачког покрета у граду. Већ у мартовској провали 1942, а касније и више, испољиле су се негативне последице задржавања у граду великог броја старих активиста, одсуства широко организованог народноослободилачког фронта који би обухватао много хиљада грађана, као и задржавања старе, превазиђене, полицији познате организационе структуре покрета, старог система одржавања веза и метода илегалног рада.

водства Медицинског факултета у Београду. После окупирања земље одлази, по задатку Партије, у пожаревачки крај и тамо маја 1941. постаје члан ОК КПЈ; ради на формирању партизанских одреда и мобилизацији људи за одлазак у партизане. Као политички комесар Млавске чете два пута је рањен у борбама 1942. године. По оздрављењу постаје члан бироа ОК КПЈ за пожаревачки округ и на тој дужности остаје до смрти. Погинуо је јануара 1944. године, обилазећи терен Хомољског среза. — *Милован Мика Милосављевић,* данас народни посланик Скупштине СР Србије. — *Божидарка Дамјановић Кика,* данас друштвено-политички радник у Београду.